

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 13 (16471)

2002 чылдың
Январь 31,
четверг

Ат салган
шагы 17.40

Садар өртээ
3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларын белеткээрин болгаш эрттирерин сонгулда комиссияларының организастаарыга дузалаар дугайында № 24 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылдың январь 16-да хүлээп алган.

Ук доктаалда республиканың яамы, ведомство, организация, чагырга черлериниң сонгулдаларын белеткээринге болгаш эрттиреринге дузалаар хемчеглерин тодаргай айткан.

ТР-ниң Саң яамызы Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларын белеткээринге болгаш эрттиреринге 3870,6 муң рубльди үзүп бээрин доктаалда

айткан. Сонгулдаларны белеткээрин болгаш эрттирерин организастаар айттырылгалар талазы-биле Чазактың ажилчын бөлүүнүң составын бадылаан.

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунун 26 чүүлүнүн 1 болгаш 2 пунктуларына, РФ-ке сонгукчуларны, референдум киржикчилерин бү-

рүткээринин (учедунун) күрүне системазының дугайында Дүрүмнүн 3 чүүлүнүн 5 кезээниң 3.1 пунктузунга дүүштүр кожууннар, хоорайлар чагыргалары республика девискээринде сонгукчулар дугайында медээлерни тургузар болгаш тодарадыр, оларны чогуур девискээр сонгулда комиссияларына кириер сорулгалыг.

«Тываның агаар оруктары» ААН ыракта болгаш чедери берге черлерге бадылаашкынарны чорударына ужар чүүл транспорту-биле дузалаар. ТР талазы-биле Федералдыг почта харылзааның эргелели сонгулдалар

эрттиреринге холбашкан чүктөрни бирги ээлчегде чедирерин хандыраар. «Тыва харылзаа информ» Федералдыг күрүне бүдүрүлгези бүгү сонгулда комиссиялары-биле телефон, телеграф, радио харылзааның үзүктел чок, турум ажылдаарын хандыраар. «Тыва нефтьпродукт» КБ сонгулда комиссияларының ажылдаарына кывар-чаар материалдарны курлавырын тургузар.

Сонгулдаларны белеткээринин, эрттиреринин өске-даа хемчеглерин доктаалда айткан болгаш күүседикчилерге чоруткан.

Тыва Республиканың девискээринге келдерел айттырыгының талазы-биле комиссия дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«Россия Федерациязының субъектилеринин девискээринге келдерел айттырыгының талазы-биле комиссия дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 2001 чылдың декабрь 28-те Чарлыын күүседир, келдерелди боттандыраар, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш хейниитизинин аңаа киржилгезин хандыраар талазы-биле Россия Федерациязының Президентизинин конститушчу бүрүн эргелерин боттандыраар механизмни сайзыраңгайжыдар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге келдерел айттырыгының талазы-биле комиссияны тургузар.
2. Тыва Республиканың девискээринге келдерел айттырыгының талазы-биле комиссияның составын бадылаар.
3. Комиссия бодунуң ажыл-чорудулгазына Россия Федерациязының Президентизинин 2001 чылдың декабрь 28-те № 1500 Чарлыын болгаш «Россия Федерациязына» келдерел дугайында делеглерни көөр чурумунуң дугайында» ол-ла Чарлык-биле бадылаан Дүрүмнү удуртулга болдураар.
4. Бо Чарлык ону албан езу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2002 чылдың январь 17
№ 1100.

Дыңнадыг

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 14 болгаш 17 чүүлдеринге дүүштүр 2002 чылдың март 17-де Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле **участок сонгулда комиссияларының составтарын** тургузуп эгелээрин дыңнадып тур.

Хей-ниити каттыжыкшыкынардан, сонгукчуларның чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлеринин аайы-биле хуралдарындан **участок сонгулда комиссияларының составынче саналдарны** Төлээлекчилерин чер-чер хуралдарынче чорудар.

БАЗА БИР ЭРТЕМДЕН

Эрткен чылдың төнчүзүнде республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы Любовь Сарыг-Кидисовна Анай-оол Иркутскиниң күрүне академиязының аспирантуразына «Девискээр бюджети, ооң социал айттырылгаларны шийтпирлээринге ролу (Тыва Республиканың чижээнге)» деп темага эртем ажылын камгалааш, Тывада бир дугаар экономика эртемнеринин кандидады атты камгалап алган.

Эртем ажылы кылырынга Любовь Сарыг-Кидисовнаның

эртем аайы-биле удуртукчузу экономика эртемнеринин кандидады, доцент Г.В.Лятунова чогаадыкчы дузаны көргүскен.

Тываның хей-хей кадрларын белеткээр Иркутскиниң күрүне академиязының удуртукчуларының мурнундан Эртем чөвүлелиниң Даргазы профессор А.Д.Аюшьев Президент Ш.Д.Ооржакка Тыва Республиканың Чазааның экономист, финансист специалистерин белеткээринге угланган ажыл-чорудулгазы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Бистиң корр.

Сөөлгү шакта

♦ Красноярскиде ховар дээр, эки билдинмес аарыг-биле 32 уруг аараан, олардан 9 кижини эмнелгеде чыттырган. Илвалдыг шинчилел соонда ол урулар чедир чугбаан ногаалардан хорананганы илерээн.

♦ Калининград областа секундда 34 метр дүрген күштүг шуурганның түннелинде, хей ыяштар дазылындан ушкан, кудумчуларга турган машиналарны андара шаап турган. Школа, садтар хагдынган.

♦ Англияның сонгу талазына болган шуурган үезинде 7 кижини амы-тынындан чарылган. Шотландияда, Уэльсте, Сонгу Ирландияда электри үзүлгөн, хей санныг чүэк машиналары оруктарда андарылган.

♦ РФ-тиң Шериг-Агаар күштеринин Кол командьлакчызына чоокта чаа томуйлаткан генерал-полковник Владимир Михайлов Ыраккы Чөөн чүкке чедер бергеш, бодунга хамаарышкан шериг объектилерин февраль 23-ке чедир электри ажыглааны дээш өрезин төлөп шыдаарын энергетиктерге дыңнаткан.

♦ РФ-тиң Чазаа бо чылдың социал-экономиктиг хөгжүлдө планын ээлчеглиг хуралына чугаалашкан. Аңаа саң-хөө, бүдүрүлгө, банк хуужудулгазының, ада-иезиниң хайгааралы чок урулгарның айттырылгалары кол черни ээлээн.

♦ Президент В.Путин Австрияның канцлери баштаан төлээлерни хүлээп алган. Ийи чурттуң аразында садыг саа-

рылгазы 1,9 млрд. рубль четкенин аңаа демдеглээн.

♦ В.Путин даргалап эрттирген Күрүне Чөвүлелиниң Президиум хуралына чуртка күш-культура болгаш спортту хөгжүдериниң айттырыын чугаалашкан. Амгы үеде сайзыраңгай чурттарда чоннуң 60-70 хуузу спортта хаара туттунган болза, Россияда бо көргүзүг чүглө 6-7 хуу бооп турары илерээн.

♦ РФ-тиң чыңгине прокурору Владимир Устинов ХКД чурттарына терроризм-биле демиселди күштелдирерин таарыштыраар чөвүлелиниң хуралына чүве чугаалааш, бо айттырыг сөөлгү үеде күштөлип оарын демдеглээн.

♦ РФ-тиң Президентизи В.Путин шүүгү сайыды Юрий Чайканы хүлээп алгаш, ооң ажылы-биле тодаргай таньшкан.

♦ АКШ-тың шериг вертоледу Афганистанның Хост районга хонуп чыткаш, озал-ондакка таварышкан. 14 кижини балыгланган.

♦ Афганистанның түр чазааның даргазы Хамид Карзай АКШ-ка албан чоруу кылган. Бо удаада АКШ Афганистанга 50 млн. доллар дузаламчы көргүзерин аазаан.

♦ Экваторга «Боинг» самолет ужуп чорааш, ис чок читкен. 92 пассажирниң, экипаж кежигүнү 14 кижиниң салым-чолу билдинмес. Ийи хонук дилээш, оларны тышпаан. Частып турган вулкан кырынче барып дүшкөн деп, түннел колдап турар.

(Агентилелдер медээлеринден).

ТР-ниң Дээди Хуралында Чугула айттырылгаларны сайгарган

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) ээлчеглиг 47 дугаар сессиязы бодунуң ажылын дүүн, январь 30-де, эгелээ.

ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары аңаа хүн чурумунда кирген республика амьщыралына чугула 30 айттырыгны сайгарып чугаалажыр. Ук сессияның ажылын ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш.В.Кара-оол башкарып эрттирген.

Хүн чурумунда кирген айттырылгаларның бирээзи Тыва Республиканың Чазак Баштыңының социал-политика талазы-биле оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.Т.Конгарны ук албан-дужаалга томуйлаарына чөпшээрелди бээри болган. Аңаа хамаарыштыр илеткелди ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.Ш.Оюн, ТР-ниң Дээди Хуралының социал-политика талазы-биле комитет даргазы Т.Б.Куулар кылган.

Депутаттар боттарының ээлчээнде А.Т.Конгарны РФ-тиң Чазаанда социал адырлар талазы-биле албан-дужаалда В.Н.Матвиенко-биле демейлеп, ооң республиканың аныктар комитетинге ажылдап турган үелерин эки деп үнелеп деткирин саналдааннар. Депутат Э.М.Манчын бодунуң хуузуна А.Т.Конгарны деткээш, республикада гуманитарлыг ачы-дуза үлелгезин кандыг арга-биле чорудуп турарын айттыргаш, чамдык кижилер ол ачы-дузаны сонгулдалар үезинде кандыг-ла-бир кордакчының адындан чонга үлей бээр

таварылгалар барын чугаалаан. А.Т.Конгар ол айттырыгга мынчаар харыылаан: «Республика девискээринде амдызында ачы-дуза курлавырлары чок. Бир эвес келир болза, ону чурумчуткаш, үлээр бис».

ТР-ниң Чазак Баштыңының социал-политика талазы-биле оралакчызының албан-хүлээлгезинге ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары А.Т.Конгарны 23 үн-биле деткээн. Депутаттар чөпшээрел бээри-биле чажыт бадылаашкыны эрттирген. Чөпшээрелди бээр дээш 18 депутат үнүн берген, 6 кижини удур бадылаан. Ынчангаш А.Т.Конгар Чазак Баштыңының социал-политика талазы-биле албан-хүлээлгеге томуйладыр чөпшээрелди алган.

Ольшкаш ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында», «Тыва Республиканың Күрүне тугунуң дугайында» болгаш өске-даа хоойлуларын хүлээп алган.

Сессия бодунуң ажылын уламчылаар.

Өрт албанындан

Январь 26-да Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчунун 37 дугаар бажыңына электри херекселенден өрт болган. Бажыңның ээзи Д.Рашитовага торгаалды онааган.

Январь 25-те Чаа-Хөл кожуунун Кызыл-Даг сумузунда Токпунт кудумчунун чурттакчызы эзирик электри херексели ажыглаанының түннелинде, өрт үндүргөн, ону эмнелгеде чыттырган.

Январь 21-ден 28-ке чедир күрүнең өртке удур албанының кезектери 21 үнүшкүннерни кылган. Оларның иштинде өрт дээш медээлерни 12, бок өрттенгени 1, шын эвес 8 медээлер болган.

Январь 26-да 4 дугаар дача ниитилелинде Тушикова 24-те гараж өрттенген. Ээзи С.Е. Соколовага торгаал онааган.

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ 1 ШАК

Эрткен чылдың декабрь 10-11-де "Президент-биле 1 шак" деп дорт телеэфирге телекөрүкчүлөргө айтырыгларыңа харьыларны парладывыс. ТР-ниң Президентизиниң даалгазы-биле ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды генерал-майор С. М О Н Г У Ш харьыларны белеткээн.

Кемниг херектерни илередири чүге кудулааныл? ТР-ниң ИХЯ-ның кадр политиказын четпестерге кым буруулуг?

Кызыл хоорай. Сергей ИВАНОВ.

Чер-черлерге практиктиг дуза чедирери-биле кожууннарже криминалдыг милиция эрткен чылын 167 үнүшкүннерни боттандырган. Сургакчылаашкыннар үезинде аар 75 херектер илереттинген.

Республиканың иштики херектер органнарының ажил-чорудулгазын РФ-тиң ИХЯ-ның эрге-хоойлулуг документилеринге болгаш кадрлар политиказын хөгжүдериниң концепциязынга үндэзилеп чорудуп турар. Хууда составты шилип алырын, өөредирин болгаш кижизидерин экижидеринче угланган ТР-ниң Иштики херектер ямызының удуртулгазы тодаргай ажилды чорудуп турза-даа, чамдык четпестер ам-даа бар. Бар четпестерни чайладыр талазы-биле немелде ажилды чорутканының түңнелинде, эрткен чылын албан ажилының чурумун үрээр чорук ооң мурнундагы чылдыгына деңгээрге, 4,7 хуу кудулаан. Амгы үеде республиканың ИХЯ ажилдакчылар-биле 98,9 хуу четчеттинген, ажилдакчыларның 40 хуузу юридиктиг билилтиг.

Кудумчуларда тоянчы болгаш түреңги кижилер-биле болгаш арагачылар-биле чүнү кылза экил?

Кызыл хоорай. Валентина МОНГУШ.

Тоянчы болгаш арагачы кижилерин санының ескени — чүгле бистиң республикада эвес, а бүгү чуртта социал-экономиктиг база угаан-бодал болгаш мезү-шынар талазы-биле байдалдың түңнели-дир. Россияның Хабаровскиде дег, региона-

рының үлегерин езугаар социал байдал талазы-биле сорулгазын айткан программаны ажилдап кылыры чугула болуп турар.

Кызыл хоорайның № 5 школының чанында автомобиль шимчээшкини эвээжидир демдектер чүге чогул?

Кызыл хоорай. Очур ДОЛ-ЗАН.

2001 чылдың июньда ОШАЧКИ эргелели №8 школаже кирер кол оруктуң чоогунга "Кирери хоруглуг" база "Кичээңгейлиг болуңар — уруглар!" деп орук демдээр тургузар талазы-биле айтышкынны "Тыватрансигналче" чоруткан. Чоокку бажыңнарда "Машина тургузары хоруглуг" деп демдектерни тургускан.

№ 39 магазинниң девискээринде "технарьны" доктаамал садып турар-дыр. Хемчеглер алырын дилеп тур мен.

Кызыл хоорай. Наталья ГОНЧАРЕНКО.

2001 чылда эрге-хоойлу камгалаар органнар меге кылган водканы садып турарының фактыларын илередир талазы-биле рейд хевирлиг хемчеглерни чоруткан. № 39 магазинниң чоогунга холумактыг меге водканы садып турганының 12 таварылгазын илереткен болгаш административтиг протоколдарны тургускан, 27 шил "технарь" дээр арагачы хавырган. Холумактыг меге водканың садылаашкынны илередир база садарын болдурбас талазы-биле комплекстиг хемчеглерни чорудары бо чылда база планнаттыңан.

Республикада кемниг херек үүлгедиишкиннериниң өзүп турарын чүнүң-биле тайылбырлап болурул?

Кызыл хоорай. Петр МЕРЗЛЯКОВ.

Республикада кемниг херектерниң өзүлдезин социал-экономиктиг чылдагааннар-биле тайылбырлап болур. Ооң-биле холбашкан айтырыглар-ла хей. Ылангыя бүгү-ле кемниг херектерниң 72,6 хуузу ажилдавайн турар кижилер, арагалаашкынның уржуундан — ооң 40,1 хуузу, назы четпээннерниң иштинден — 10,8 хуузу кемниг херектерни үүлгеткен болуп турар.

ИХЯ-ның ажилдакчыларының "Жиле" септелге-ажылдал бүдүрүлгезинде чигелделери чүге күш чок болу бергенил?

Кызыл хоорай. М.ТЮЛПОШ.

РФ-тиң Күрүнениң каайлы комитединиң албан-хаакчыларга, РФ-тиң Оңза байдалдар ямызының, Камгалал ямызының, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының, ФПС-тиң Юстиция ямызының шериг албаныгларына, РФ-тиң ИХЯ-ның, Үндүрүг полициязының федералдыг албанының ажилдакчыларына чуртталга-коммунал чигелделерин болгаш компенсациялар бээрин соксаткан. ТР-ниң Чуртталга-коммунал ажил-агыыйның департаментизиниң 2001 чылдың июль 4-те № 36 дужаалын эскертирин Кызыл хоорайның прокуратуразы негээн. Ол удурланышкынга үндэзилээн Чуртталга-коммунал ажил-агыыйның департаментизиниң эрткен чылдың сентябрь 12-де № 48 дужаалын езугаар удурланышкынның ол дужаал күш чок деп хүлээп көрдүнген, ынчалзажок муниципалитет чуртталга-коммунал бүдүрүлгелериниң удуртукчулары Саңхөө ямызының 2001 чылдың май 24-те чагаазын удуртулга болдурар деп бо-ла дужаалда айткан. Ол-ла дужаалга Кызылдың прокуратуразы эрткен чылдың сен-

тябрь 27-де база-ла удурланган. Ооң түңнелинде Чуртталга-коммунал ажил-агыыйның департаментизиниң №54 дужаалы-биле № 48 дужаалын күш чок болдурга, чуртталга-коммунал ажил-агыыйның күрүне болгаш муниципалитет черлериниң удуртукчуларына чурттаар оран-саваның болгаш коммунал ачы-дузаларның өртектериниң талазы-биле чигелделерни берип турга, чүгле федералдыг хоойлужудулганы сагыырын сүмелээн.

Бистиң микрорайоннары-выска милиция пунктуларын ажыдарын дилеп тур бис, чүге дизе мында холумактыг меге арагалар садар талазы-биле "адрестер" эңдерилген, хулиганзыг чоруктар болуп турар, эзирик кижилерге бо-ла таваржыр.

Кочетов 2 болгаш Каа-Хем 90 кудумчуларда бажыңнар чурттакчылары.

Милицияның дузалал пунктузу херек, кудумчууда сайгылгаан чок, школадан уруглар караңгыда кээп турар.

Бай-Хаак кудумчузунда №4, 6, 8, 12 бажыңнарның чурттакчылары.

Милицияның "Хайыракан" хайгаарал албаны Дружба кудумчузунда эрги автовокзалда, "Абаза" хайгаарал албаны Чехов кудумчузунда "Детский мир" девискээринде тургустунган. Кызыл хоорайга ам-даа дөрт хайгаарал пунктузун ажыдарыңа акша-хөреңгини аңгылаар дугайында саналды Кызыл хоорай чагыргазыңче кириген.

№ 5 школада "хулиганзыг" чорук илереп турар, оолдарым эттеттирип алган, ынаар барбас деп бардылар. Уш чыл мурнунда-ла аңаа милицияның хайгааралын тургузарын аазааннар, ам-даа тургуспаан.

Абакан хоорайның бүгү-ле школарында ыңдыг янзылыг таңылы албанын тургускулаан, херек болза өртээн төлөп-даа болур мен.

Амгы үеде милицияның ыңдыг хайгаарал черлерин хоорайның школарына тургузар ыңдыг арга чок. Россияның регионнарының үлегерин езугаар айыыл чок чоруктуң албанын школага тургузарын өөренип көрүп турар. Бо талазы-биле инициативаны ада-иелер боттары база көргүзөр журлуг.

Федералдыг хоойлу езугаар шериг албанының хоочуннарын күш-ажылдың хоочуннарына деңгештирип каан. Ыңдыг болзажок олар квартира хөлөзинин болгаш электри энергиязын төлээрде, чигелделерни ажыглап турар, бисте ыңдыг эвес-тир. Чүге?

Кызыл хоорай. ИХЯ-ның хоочуну Валентин ВОЛКОВ.

Коммунал ачы-дузаларын төлээринге шериг албаныгларга 50 хуу чигелдени чүге джүрүп кааныл?

Юрий ТАЛТАЕВ. Кызыл хоорай.

"Хоочуннар дугайында" Федералдыг хоойлунуң 33 чүүлүнүң ийги пунктузун езугаар шериг албанының хоочуннары назылап кырааны дээш пенсия алырыңа назыны чеде бээрге, күш-ажылдың хоочуннарына доктааткан чигелделерин алыр эргелиг. Шериг албанының хоочуннары Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизинге барып, "Күш-ажылдың хоочуну" деп атты алырыңа херек документилерни кылдырткаш, чурттаар оран-саваның болгаш коммунал ачы-дузаларның өртээниң 50 хуузуң төлээр эргелин чедип ап болур.

БОТТАРЫВЫСТЫҢ АРАВЫСТА

Хоорайга болгаш кожууннар-га болгулаан Чазак отчедунуң сайгарылгазының үезинде кол салдынып турган айтырыгларның бирээзи мал оорунуң дугайында болган. Чогум черле Тыва Республиканың Иштики херектер ямызы кажан мал оору-биле демиселдин когун үзе шийтпирлээрил? Чырык-ла хүндүс кожаларының караанга көзүлдүр-ле кижиниң саап ижип олурган дың чаңгыс инээн ойлады бээрге, демгилери, аксында суг пактап алган-биле демей, ыт чок шыгырт олургулаар таварылгалар чаңгыс эвес удаа болгулаан. Шапмынчаар оорларны билзе, таныза-даа, боттарывыстың кара сеткиливис-биле аас ашпаанывыстан чүс-чүс херектер шагдаа ажилдакчыларыңа билдиртпейн эртип турары дүвүрелди оттуруп турар.

Шаандан бээр Тывага оор-кайгалдарны робингуттар дээр чыгыы мактаар, чүге дээрге олар үптөп алган чүвезин ядыларга үлөп бээр улус дээр. Ыңдыг овур-хевирни тургузарыңа совет үениң литературазы база эвээш эвес рольдуг болган. Бо үениң-биле алырга, сайгарлыкчы кижини, Маңгыр-Чейзеңниң малын оорлап турган Буяны, кайы хире "аянныг" кылдыр К-Э.Кудажының бижээнин сактып көрүңер даан.

А оозу дээрге база анаа эвес болдур эвеспе: кожазы кожаларның, харын-даа моолдарның, малын оорлап кээр кайгалдарлыг турган. Хайыраан, бо хүннерде ол үеден дээрдевээн бис. Малыс эвээжеп, оорлаары көвүдээн. Амгы маңгыр-чейзеңнер номчуп, санап, бижип билер, даштыкы машиналарда саадап чоруур, чамдыктары харын-даа даргалар. Оор херээн олар муңчок орулга кирип турар организастиг болгаш тергиин хандырылгалыг машина-техникалыг үүлгедип турар болгай.

Бөдүүн чон Чазактан мал оорларыңа хамаарыштыр кеземче херээн шыңгырадыр хемчегден алырын негеп турар. Чаш ажы-төлдүң карааның суун ижип база дулгуяк херээженниң сөөлгү идегелин чип амдажааш байып сегерээн, бажы каткан оорлар-даа ыңдыг-ла ыйнаан. А бо чаш назынындан эгелеп ескениң күжүңге тодуп, өрү хүн көрбейн чоруур аныктарны канчаарыл?

Кандыг-даа кадыг хемчег онаашкыны херекти чаңгыс шакта шийтпирлөп шыдавазы шың. Тываларның эрте-бурунгулары чаагай амыдыралдың чагыын берип, "өлүрбө", "оорлава" деп ыдыктыг сургап чоранын амгы үеде сагывайн турарын

кижи кайгаар. Кедерээннерге онаар "тос эрээ" безин читкен. Ынчанмыже кайгалдар боттарының херектерин үргүлчүлөп, кеземчеге таваржырга, оларның орнунга ескелери кээп турар.

Мал оорлаашкынының өзүп турар чылдагааны ажил чок кижилерниң көвүдээнинде деп иштики херектер сайыды бедик индирден меделеп турарын дыңнап болур. Өске кижиниң ажил түңнелин оорлап турда,

Оорнуң оруу муңгаш

шыңчы ажилдаар дугайын сагыңган херээ чок ышкаш сагыңдыр апарган. Чедимчези эвээш өг-бүлелер малды өстүрзүн дээш бүгү хемчеглерни ап турда, оорлар болгаш чийк өртек-биле эът садып алгаш, аар өртекке садар маңгыстар бажын көдүрүп турар.

Мал оорлаашкыныңа удур эрге-хоойлу баазаның чок болганы чамдык таварылгаларда малчыннарың хоойлуга дүүшпес хемчеглерни оорларга удур кыла бээринче ала-чайгаар албадап турар. Аңаа көсүк чижек кылдыр Тес-Хем кожуунуң малчыннарын көрүп көрээлиңер. Эрткен кыштан бээр бо кожуунда тускай "оперативтиг бөлүктү" малчыннар тургузуп алганнар. Бир эвес оорлар кайы-

бир малчын коданан малды сүрүп алгаш барган таварылгада, кижини бөрүзү бодунуң хүлээлгезин езугаар аъттаныптар: бирээзи "изиг" исти эдерип, өскези милицияны кыйгыртып, үшкүзү истээшкини улаштыр чорудары-биле транспортту харылаар дээш. Цақ бо мындыг чаңгыс аай, кады демниг ажилдажылганың ачызында кожуун девискээринде мал оорлаашкынының саны кызырылган.

Малды азырап, карактап турарларның талазындан мындыг хевирлиг хемчеглерни ап турары эки болбайн аан, ынчалза-даа республиканың улус ажил-агыыйның кол адыры болур көдээ ажил-агыыйыңа хамаарыштыр чогулчалыг хоойлужудулганы ажилдап, хүлээп кылбаан парламентарийлерниң шүшпөң ажылын демдеглээр апаар.

Бистиң кожаларывыс — моолдар бо чидиг айтырыгны кончуг эки билерлер. Оларның "кайгалдары" чүгле бистиң кызыгаар чоогунда районнарывыста эвес, Кыдат база Ишти Моолдун кызыгаарларында дүвүрөңгил байдалды тургускан. Эрткен чылын В.В.Путинниң Моолга ажил-агыый аян-чоруунуң соонда, ол байдал кызыгаар кожууннарында чүгээртээн болгаш ноябрь айда чүгле 13 мал оор-

лаашкыны демдеглеттинген. Моолдан 47 аътты "сүрүп келген" болза, ооң 18-и эгиттинген. А Тывадан 7 аътты оорлап апарган.

Эрткен чылын бистиң республикадан 600 тонна этти үндүр сөөрткен. Эрге-хоойлу органнарының боттарының миннишкини-биле алырга, эътте эргилдениң 80 хуузу оорлаткан малдың эъди бооп турар. Тывада эът болгаш эът кылыгыларын хүлээп алыр эвээш саныг бүдүрүлгелер: Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттары база эът хүлээп алырының 9 пунктуларының Кызыл хоорайда 7 четкилери ажилдап турар. Мындыг байдал ийиже саарлыкчыларга, мал оорларыңа эптиг байдалды тургузуп, республикада мал бажының санының кызырлышкыныңа салдарны чедирип турары ол.

Удаваз сайзыраңгай рынок үезиниң хөгжүлдө эгелеп, оорларны оруундан арыглай ширбиңтер үе тургустунар. Ыңдыг болзажок аңаа чедир белен эвес каданы эртер бис. Ынчан өңчү эезиниң "мээн черим", "мээн малым" дээн чоргаар сөстери оорларны чылча шаап когун үзөр.

А.ХОМУШКУ.

Ветеринария — Президентиниң кичээнгейинде

Ветеринария департаментининиң начальниги Степан Достай. Тус чер, кожуун денелдеринге ол хөй чыл ажылдаан. Чазак Баштыңының оралакчыы албан-дужаалды ол күүседип, оон улаштыр Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызын сайыттап база турган. Ветеринария албанынче федералдык кичээнгей күштели бээрге, ук албан-дужаалга ону томуйлаан.

Өскерилгелер бир-иңи чыл дургузунда кайын хеп-хенертен болдунар ийик, ынчалза-даа эге демдектер көстүп орар, уг-шиг хөлүн часпаан.

Республикада күрүнениң ветеринария хайгааралы, ветеринария лабораториялары болгаш диагноабинеттер ажылдап эгелээн. Эрткен чылдың түнелдерин ханы сайгарып, 2002 чылда сорулгаларны Ветеринария департаментини салган. Амыгыралга боттандырап чигиз айтырыглар барык угдунмас болурга, 2001 чылда түнел отчет чугаалажып көөр айтырыгга Тыва Республиканың Президентини Шериг-оол Ооржактын киржилгезин дуржулгалык удуртукчу С.М. Достай каш каттап барып тургаш, чегип алган.

ЧАА КӨРҮШ-БИЛЕ

Ветеринария департаментининиң чыл отчетун чугаалажып көргөн чөвүлел хурал Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының хуралдар залында эрткен неделяның пятницада болган. Президент Ш.Д. Ооржак ук болушкунга киржир, чүве чугаалаар дээн медээ барык суму бүрүзүңге четкен. Хуралдар залды мал эмчилери олут чок кылдыр ынчан ээлепкен болду. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Л.С. Монгуш, республиканың Каайлы албанының, кызыгаарда ветеринар-контроль пунктузунуң төлээлери чөвүлел хуралга киришкен.

Уш кезек допчу илеткелди Степан Достай кылган. Ында кол чүүлдер болза чыл отчету, күрүне ветеринар хайгааралы, ветеринар лабораториялар болгаш диагноабинеттериниң ажылының түнелдери. Саналдар кыска, допчу, ажыл-агыйжы болганы демдеглексенчиг. Ветеринария медицина-биле төрөлдешкек. Чамдык үзел-бодалдар-биле алырга, харын-даа оон-даа артык чугула ужур-дузалыг. Илеткелде, санал-оналдарда өске адырның төлээзинге билдинмес, тайылбыр хереглелдер билишкннер, терминер болгаш даштыкы сөстөр эвээш эвес чорду. Кожам мал эмчизи меңээ «очулдуруп», тайылбырлаваан болза, чамдык чүүлдер билдинмейн артар болгай аан.

Республиканың ветлаборатория директору Владимир Куулар санал-оналынга материалдык баазаның буурап дүшкенин хомудал-биле демдегледі. Вет-аппаратуралар, дериг-херекселдер 15 чыл дургузунда эге шынарын чидир элел төнгөн. Физиктиг болгаш моральдык когаралга таварышкан өнчү-хөренги-биле ажылдаары, хыналдалар чорудары шаг-үениң негелделеринге дүүшпейн турар. Талыгырда Кунгуртугдан, мурнуу, барыын болгаш өске-даа кожууннардан келген ветеринария албан-хаакчылары чөвүлел хуралга чидиг айтырыгларын ажыл-агыйжы денелге тургускан. Ооң кол-колу болза эмнелге албан черлеринин, лабораторияларының өнчү-хөренги туду-сууру, мал ээлери-биле экономиктиг дугуржулгалар.

Ветеринар кижжи таарымча чок долгандыр хүрээлел-биле бүргеткен. Мал аарыгларын кызыл холу-биле ол «тудуп» ап кайын шыдаар. Тускай дериг-херексел, камгалал хеп-сын албан негеттинер. Ынчангаш ол кижжи эмчизинден-даа эрге-байдалы бедик болгу дег. Бирээде, чиигелделер, ийиде, ылгавыр эрге-байдал албан негеттинер. Деңней алырга, мал эмчилеринге каайлы, шеригжиттинген

денелдиг езу-чурум херек болу бергени билдингир. Ынчан мал, өнчү-хөренгиниң өске-даа ээлери боттарының ортузунда айыыл-халап аарыгларны дилетиреринге караа ажыттынар.

Тыва тоолда дег, чылан эртип шыдавас муңгаш арга-арыг ышкаш айтырыгларга бир кезек харыларны сайыт Л.С. Монгуш берди. «Тыва эът» каттышкан бүдүрүлгениң айтырыгларынга ол доктаады. Ооң демдегледі турары-биле алырга, ажылдың беримчези, боттуу – ветеринарларның боттарында. Чижээ, көдээ ажыл-агыйның ветеринария талазы-биле арыг зоналарын хевирлеп тургузары. Тыва дег арыг хүрээлелдиг девискээрлер кайда-даа ховар. Ылаңгыя республиканың чамдык булуннарынга уруглар аш-чеминге хереглээр арыг эът аймаан бүдүрүп болур.

Төлөвилел-смета документилер четчелеп долдулар, диагностика тургузары чер-черде саадап турар. Чижээ, Өвүр кожууннуң «Ак-Бедик» көдээ бүдүрүлгө ажыл-агыйның хойжу турлаанга берге байдал тургустуна бергенин эки ажылы-биле сураглы малчын Светлана Самбуу дыннадырга, аңаа хары оранчок узаан. Чаа-Хөл кожуунуң мал ээлери мал бажының өлүп турарының дугайында медээлер чоруткан. Чогум кандыг диагнозтуң тургустунганы шуут билдинмес болган. Ол чүл дээрге ветеринарлар биле мал ээлериниң аразында дугуржулгаларның тургустунмаанын үстүндө барымдаалар херечилеп турар.

Москва-биле эът садыглажырының дугуржулгаларының узамдыгып турары харааданчыг 1997 чылының дугайын сайыт ветеринарларга катап сагындырды. Чурт иштинден, даштыкыдан келген эът аймааның барааннарында Менделеевтин бүгү таблицаны, эки-багай шынарын «өттүр көөр» аппаратура Ветеринария департаментинде чок болуп турар.

Тыва Республиканың Президентини Шериг-оол Дизиживич Ооржактын барык он минута дургузунда уламчылаан чугаазы ветеринария албанының кол-кол айтырыгларынга эң ажыктыг меңээ хары болган. Ооң кол нуруузу Президентиниң чыл санында чонга кылып чорудар Айыткалынга көстү бээринге идегеп артым. Бо удаада чөвүлел хуралга чугааны чүгле каксы демдеглээр ужурга таварыштым. Президент Ш.Д. Ооржак бодунуң сөзүңге ветеринария албанының республикада «отуп» турарының дугайын демдегледі.

Чуртта экономика чүгээртеп орар. Бүдүрүлгелер ажылдап эгелээн. Бюджет черлеринин

шалың акшазы оранчок өскөн. Ол чорук чоннуң ниити амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг. Ынчалза-даа байдал чийк эвес. Чүге дээрге кол орулга болуп келген нефть продуктуларының өртөктери делегейде чигеп турар.

Тыва Республиканың экономикаы чурт-биле дорт харылзаалыг. Чүге дээрге найысылалда, кожууннарда орулга берип турар черлер кончуг эвээш, Аграр секторунуң ында деңзигүүрү 1,5 хуу. Кириген орулга 6 миллион рубль болуп турар. Херек кырында алырга, көдээ черлерде байдал күрүне күселінде.

Тудуг-суурларның кол кези база көдээде, чижээ, «Тыва хевистер», «Тыва сүт», «Тыва эът» каттышкан күрүне бүдүрүлгелериниң чугула айтырыгларынга ол доктааган. Консервалар цегги «Тыва эътке» ажыттынар. Суб-продуктулар кылыры, артыкшыл чок продукция бүдүрер технологияны эът болбаазырадылгалыгга тургузар. Кызыл-Мажалыкта эът комбинаты чаарттынар. Улуг бүдүрүлгелер-биле чергелештир хереглелчилер ниитилелдериниң тудугларының эде дерилешкени уламчылаар.

Мал ээлериниң эрге-ажыктарын камгалаарынче угланган хемчеглер ажылдап кылдынган. Олар үндүрүгден шуут хосталган. Ында хостуг зона ажылдап турар. Коң эътти садары хостуг.

Чиигелделер, эрге-байдалдар дугайында айтырыгларга Шериг-оол Дизиживичиниң харылырынга мал эмчилери чөптүү-биле тарзынар болдулар. Мал аарыы кижиге, ылаңгыя мал эмчизинге, чыпшына берип болур. Бо талазы-биле чиигелде албан херек. Ылгавыр хептиг болуру эрге-байдалды көдүреринге ужур-дузалыг. Мал эмчизиниң кедер хеп формазының өртээ 12 муң рубль болуп турар. Транспорт, кывар-чаар чүүлдер база бир чыл дургузунда үзе шийтпирлеттинмес.

Оорнуң оруун муңгаштап, мал ээзи каяа-даа чоруп болур.

Кижжи эмчизи кижжи эмнээр, а мал эмчизи бүгү делегейни эмнээр. Бо денелгени Президентиниң киригени ужурлуг. Медицина албан черлери, медицинаның ыяп-ла камгаладылгалы фондусу Республикада чиндиш дивес быжыг турушту ээлей берген. Медицина ажылдакчылары акша-хөренгиниң 70 хуузу боттары ажылдап ап эгелээн. Сааттыг иениң иштинде төлдүн оол, кызын «өттүр көрүптер» аппаратура ажылдап турар. Ооң өртээ 14 миллион рубль.

Бир эвес Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының мурнуку сайыттары суг бактап алган дег, ыт чокка олурбаан болза, ветаппаратуралар, дериг-херекселдерни садып алыр

акша-хөренгини тып ап болурун Президент чугаалады. Ветеринария албанын бут кырынга тургузарынга РФ-тиң Чазак бөгүнде белен. Ук кол адыр РФ-тиң эрге-байдалында быжыглаттынган. Ынаныш болгаш бүзүрел-биле Шериг-оол Дизиживич ол дугайын мал эмчилеринге дыннаткан.

Чазак Баштыңы ветеринария албанының программазын тургузарынга дорт киржилгелиг, көдээ ажыл-агый шугумунга ол ажылдап чоран. Ынчангаш ооң көрүжү делгем, туружу быжыг. Бирээде, кадрлар айтыры. Хуралдың киржикчилеринин элээн кези анык специалистер болуп турары онзагай. Дуржулгалыглар-биле оларның аразы, дорт-даа, дезевилей-даа алырга, чоок-кожа. Херек чүүлдер уламчыладдыг, чаа технология аңаа немежиңкатчыр. Бо талазы-биле чурт иштинге өөредилге уламчылаар.

Чиигелделер, эрге-байдалдар дугайында айтырыгларга Шериг-оол Дизиживичиниң харылырынга мал эмчилери чөптүү-биле таарзынар болдулар. Мал аарыы кижиге, ылаңгыя мал эмчизинге, чыпшына берип болур. Бо талазы-биле чиигелде албан херек. Ылгавыр хептиг болуру эрге-байдалды көдүреринге ужур-дузалыг. Мал эмчизиниң кедер хеп формазының өртээ 12 муң рубль болуп турар. Транспорт,

кывар-чаар чүүлдер база бир чыл дургузунда үзе шийтпирлеттинмес.

Акша ажылдап алыр айтырыгларның бир хевири – мал камгаладылгалы. Аңаа хамаарыштыр эртем-практиктиг конференциялар эртирип, Тывага дузалажып турар ветеринария албанының эртемденнериниң, специалистериниң арга-дугулугалыг кончуг улуг. Ажыл-агыйжы ужуражышкыннар, оюннар, өске-даа хемчеглер орулгалыг болурунче базымнарның эге таван салып турар.

Шериг-оол Дизиживич Ооржактын чугаазын ветеринария чөвүлел хуралдың киржикчилери улуг чүүлдүгүнүшкүн-биле дыннаан.

Аралчор ОКСУР.

САЛГАЛ ААЙЫ-БИЛЕ

Чурук тырттырары—уран мергежил. Ону кижжи бүрүзү шингээдиң ап шыдавас. Аңаа сонуургал, чүткүл негеттинер. Хоочун ус-шевер, алдын холдуг чурук тырттырыкчызы Даш-оол Бууевич Кунгаа башкы азырап, өстүрүп алган оглу Мергенге салгал аайы-биле ол мергежилин дамчыдып берип четтигипкен.

Бичи Мерген школага өөренип тургаш-ла, өөрүн чурукка тырттырып алгаш, пленка чуп, чурук кылып берип өөренип турган. Чоорту Мергенниң мергежили бедип, кылган чуруктарының шынары экижээн.

Шериг эрттиргеш келгеш, азы 1989 чылдан бээр ол чурук тырттырып келген. Кожууннуң амыдырал хандырылга комбинатынга тускай чурук тырттырар мастерская-даа турган, аңаа барык ийи чыл ажыг ажылдаан. Комбинат хандырып каарга, ол бажыңыга чурук тырттырып ажылдаан.

Мергенниң тырттырганы мурнакчыларның чуруктарын кожууннуң Хүндүлел самбыразынга доктаамал азып турган. Улуг, биче чыштарның киржикчилерин, партия, комсомол конференцияларның делегаттарын, район Советиниң депутаттарын ол тырттырып шаг болган. Мергенниң кылган ажылы хилис барбаан, ооң тырттыргаш кылып берген чуруктары албан черлеринде, өреге бүрүзүндө бар. Ону херечилээн улус ам-даа хөй. Чаа паспортка чуруун тырттырып алыр дээш кээп турар хереглелчилер Мерген Дадар-ооловичиниң өөнүн эжин амыратпастан.

Кол мергежилден аңгыда, Мерген Дадар-оолович — хүндүткелдиг ада, Самагалдай школазында ийи кызы эки өөренип турарлар, аказы, авазы доктаамал школалары-биле быжыг харылзааны тудуп, кичээлдеринге олуржуп турарлар.

Өөнүн ишти, Эрзин кызы Урана Николаевна Эрзин, Тес-Хем кожууннарның эмнелгелдеринге сестралап ажылдаан, ам ниити аарыглар салбырында, мергежээн ажылында.

Кожуун эмнелгезиниң 70 чылынга тураскааткан кончуг чараш фото-чуруктары Мерген Дадар-оолович тураскаал кылдыр кылып берген. Бөдүүн ишти Мерген Донгак шак мынчаар хоор чонунга ачы-буянын чедирип чоруур.

Дайынчы ДАМБА-ЖУУРАК.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: ооң айтырыглары МАЛ БАЖЫ ӨЗҮЛДЕЛИГ

“2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдесинин дугайында” Тыва Республиканың Чазааның Отчедунга хамаарыштыр чер-черлерде сайгарыглар адалталып турар. Бөгүнгү “Шынның” аалчызы, Кызыл кожуунунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Аяс Байындыевич ИРГИТЕН Чазак Отчедунга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирин болгаш ук кожуунда мал кыштаглаашкыны кандыг байдалда чоруп турарын чугаалап бээрин дилээримге, ооң биске берген харызы.

— Эрткен чылын республиканың Чазааның ажил-чорудулгазы Тыва Республиканың Президентизи Ш.Ооржактын удуртулгазы-биле янзы-бүрү утланышкынарлыг болган. Ооң түнели ниитизи-биле багай эвес болган. Президент Ш.Ооржак кончук берге үеде чуртту баштай берген болгай. Ынчалза-даа бөгүн бүгү чүве кылдынып, экономика талазы-биле быжыгып, социал адырны акшаландырыры экижип турар. Моон мурнунда ай-айы-биле акшашалыңны чон албайн турган болза, ам пенсия, пособие төлеттинип, чоннуң акшатөгери үе-шаанда үнүп турар.

Бистиң Кызыл кожуунга хамаарыштыр алып болза, мал ажылы 2000 чылдың деннелинге бодаарга, шээр малдың баш саны өзүп, ажил-агыйларның бүгү хевиринде мыйыстыг бода малдың баш санының өлүп хораар чоруу көскүзү-биле кызырылган. Көдээ бараан бүдүрүкчүлерин деткири-биле күрүнөден дузаламчыны берип, черниң үнүш-дүжүткүрүн бедидеринге, чер тургузуунга акшаландырышкыны кылган.

Кол-ла чүве адаандан тура кижги бүрүзү шыны-биле ажилдап, шын санаашкынарны кылыр болза, ынчан ажил, амыдырал моон-даа экижири.

— **Бо чылын кыштаглаашкыңче чеже баш мал юргенел база кыш кайы хире эртип турары?**

— 2001-2002 чылдың мал кыштаглаашкынында көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин болгаш фермаларның ниитизи-биле кожуунда 133 мал тудуп турар черлери бар. Оларның иштинден арат ажил-агыйларының — 30, коллективтик ажил-агыйларының — 36 база хууда дузалал ажил-агыйлары — 67 кылдыр санаттынып турар. Арат ажил-агыйларындан 479 баш, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринден (Х Улуг Хурал) 10 баш бода мал кыштаглаашкыңче кирген. Оларның ниити саны кожуунда 489 баш, ооң иштинде төрүүр инек саны 229 баш.

База ол ышкаш араттарда 47 хаван бар, оларның 7-зи төрүүр. Шээр мал талазы-биле араттарда 3094 баш хой бар, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде 2106, ынчангаш ниитизи-биле оларда бар хойнуң саны 5200 баш чедип турар. Өшкү талазы-биле элээн макталдыг бис. Оларның ниити баш саны 6036, ооң иштинден араттарны — 3221, а совхоз малы кылдыр 2815 баш санадып турар.

Кожуунда чылгы малга хамаарыштыр алырга, чүгле араттарда 133 база көдээ ажил-агый бүдү-

рүлгелеринде 283, а оларның ниити түнү 416 баш бооп турар. Совхозта 26 баш тевениң 10-у — төрүүр тевелер.

— **Ажил-агыйларның белеткеп алган мал чеминиң четчиш турары кандыгыл база кол айтырыг ижер суг болгаш дус болгай..**

— Мал чеминге хамаарыштыр алырга, кожуунуң ажил-агыйлары эрткен чылын багай эвес белеткедип болган. Эң кол чем болур сигенни көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери (мал чеминиң хоолулуг шынарының эге хемчээлинче кирирге, 3731 центнерни белеткээр тургаш, херек кырында 4117 ц кылган. Ол болза планны 110 хуу күүсеткенди-дир. Саваңны 61 хуу, фермаларда саар инектер бар болганындан силосту 36 хууну кылган.

Зоотехниктиг негелделер езугаар алырга, бир башка онааштыр 16 ц турар ужурулуг. А кылдынганы чүгле 6 ц. Чүге дизе бистиң мал коданнарының 60 хуузу одар-белчириг черлер, ооң уламындан мал колдуунда чер ояттап турар. Ынчал кээрге, ажил-агыйлар чүгле херегледидиң 40 хире хуузу боттары белеткээр.

Сөөлгү үеде малчын коданнары машина-биле суг сөөртпес кылдыр суглуг черлерге мөөңнээр ажилды кылган бис.

Уениң аайы-даа ынчап барган, план тургузарын бодамчалыг, таарымчалыг черлерге кылдыр. Ынчангаш малдың-даа, боттундаа ижер суг талазы-биле коданнар барыктыг. Ынчалза-даа чүвени канчап билир дээш, суму бүрүзүнде суг сөөртүр тускай техниканы база быжыглаан. Чижээ, “Ээрбек” совхозта ГАЗ-53 маркалыг машинаны, “Кара-Хаак”, “Х Улуг Хурал” совхозтарда белен тракторлар бар.

Дус айтырыгы база-ла шиитпирлеттинген. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң дорт киржилгези-биле кадарчыларны тараа, далган талазы-биле хандырып турар. Черле ынчаш бо чылын бистиң төрүүр коданнарга хамаарыштыр эки кылдыр таарыштыр кылган чүүлүс — мал оолдаашкынын февраль төңчүзү, март эгезинде болурун чорутканыыс. Ол бистиң черниң ажил-агыйларынга хар кылын, берге чылда эн-не таарымчалыг үе болуп турар. Ынчангаш аңаа баш бурунгаар белеткел ажилдары чоруп турар.

— **Эрткен чылдың түнели-биле алырга, мал бажының өзүлдеси кожуунда кандыг болганлы?**

Ниитизи-биле малдың кайы-даа хевиринде өзүлдө бар, ылаңгыя мыйыстыг бода малда. 2001 чылдың январь 1-де кожуунда

мыйыстыг бода малдын бажы 5950 турган болза, 2002 чылдың январь 1-ни-биле алырга, 6203 башка өскөн. Бо саннарже көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери, араттар, хуу чон болгаш дузалал ажил-агыйларның малы кирген. Шээр мал 33095 баш тургаш, 36846 башка өскөн. Ооң иштинде төрүүр мал 2488 баш апарган. Чылгының санында база-ла өзүлдө бар, ол 1842 турганындан 1807 баш болган, ооң иштинде төрүүр белер 963 баш, бир чыл бурунгаар төрүүр бениң саны 699 турган. База ол ышкаш тевениң, хаванның, куш аймааның өскенин демдегледип болур. А сарлык мал чыл эгезинде 39 турган, ооң соонда немешкени 170 баш четкен.

Бо чүүлдеривисти эки деп демдегледип турар бис. Чүге дизе, бир талазында, республика бюджетти дотациялыг бооп турза-даа, федералдыг бюджеттен көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлеринге дотация болгаш компенсация хевиринин акша-хөреңгизин бергени улуг деткимче болуп турар. Маңа хамаарыштыр Көдээ ажил-агый яамызының талазындан материалдыг эвезе-даа, моральдыг тала-быле планныг ажилдарга дуза-барын демдеглээр-дир мен.

Материалды Чимисмен МОНГУШ белеткээр.

МЕЗИЛ ИРЕЙ

Бистиң тоолчургу солун, чараш Сүт-Хөлүсүске кандыг кижилерни турбаан дээрли! Эң солун чаңыг, кижилерниң сонургалын хаара туду бээр, аажок семис, 180 ажыг килограмм ирей Мезил-ле турган болгай.

Сүт-Хөлдүң Чалбак-Хараганга ол дег янзы-бүрү мал азыраан кижги чок. Ооң ол хөй малында чүгле иви чок. Оон өскезин шупту азыраан кижги. Мен бир катап хой аралап чорааш, дундам-биле Мезил ирейге шыкка ужуражы бердивис. Ирей теве мунуп алган биске уткуй чедип келди. Амырменди солушкаш, оон чугаазын дыннап тур бис оң.

Бис оон оюн-баштак-биле мынча деп айтырдымыс:

— Мезил кайы хире чемнеп тур? — дээривиске, ол мынча диди.

— Балыкчылар багай-дыр, Чалбак-Хараган суунда шөлээн чемнеп тур мен — дигилээш, каттыра-дыр. Ооң соонда тевезин “сөк-сөк” дээрге, чыдып алды. Ооң-биле элээн чугаалажып олурувуста, ол тараа-быдаазының дүжүдүн, мал-маганының денгил-дезин чугаалааш: “Ам удавас Сүт-Хөлдүң бажында Улуг-Ажыкче чайлаглап үнерим ол, изии аажок апарды” — деп мындыг.

Мезилдиң ол чайын аалынга хаваннары оолдаан, 8 хаван, бирээзи-ле 7-8 оолдуг болганын биске сонургатты. Ам олар бичии доругарга-ла, көжер деп

турганын чугаалаан.

Тайгаже көжерде хаваннарын инек, хой, чылгы-биле кады дыштандырып чорааш сүрүп чедире бээр кижги-дир. Хөлге кылып мунарда ол кайызын-даа мунар: челер, маннаар айттары, тевелери, шарылары, сарлыктары дээш, мунар-ла малдары хөй.

Мезилдиң шын ады Ондар Шойдан, ооң уруунуң уруу Галина Комбуштаевна — Шамбалыг ортумак школазының директору. Ол ында ам элээн үр ажилдап турар, дуржулгалыг директорларның бирээзи. А ооң өөнүң эр ээзи Оттук-оол Бопукаевич — ол совхозтун үндезликчи даргазы.

Мезил ирей амыдыралының сөөлгү чылдарында Кызыл кожуунуң “Тирилге” совхозче көшкен. Аңаа чоокка чедир уругдарының аразынга чурттап чорааш, 90 хар алып чорааш мөчөөн. Ынчангаш амгы үеде ол солун ирей дугайын бо-ла сактып чугаалажы бээр-дир бис.

Ооң кыштаа Ак деп хемниң кыдынга, Суг-Аксы суунуң кедээ дужунга турган. Ол кыштаг ам-даа хөй мал турган болгаш чер-чери-биле дөң кара өдектиг апарган чыдар. Аңаа 80 чылдар үезинде Суг-Аксы ортумак школының ногаа бригадазы турган, а ооң соонда совхозтун малчынары Монгуш Копу-даа кыштап турду, амгы үеде ында чүве-даа чок. Эң хомуданчыг чүве — ол

кыштагы үрөп каапканы.

Алыс кыштаг элээн делгем ажык черде, а мурнуу талазында сырый үнген талдар болгаш ак хадыңнар бар, кыштаг чоогунда тараа шөлдери, сиген кезер делгем шөлдөр хөй чер. Кышкы үеде одар-белчириге таарымчалыгы-ла кончук.

Мезил ирей боду чок-даа болза, ооң олут-чыдын чоккежээзин чон кайгап чугаалажы бээрин үргүлчү дыңнаар кижги-дир мен. Ындыг ажилгыр, кежээ болгаш хөй янзы малды азырап, хөй ажы-төлдү өстүрүп кижизидип кааны-даа шыныг. Ооң ады чонга кезээде артып, үлегер-чижээн салгал, дөзеп чоруур ажы-төлү, уругларының уруглары, оолдары хөй.

Олар сарлыкты-даа, тевени-даа инек ышкаш саар турган. Хой сүдү-биле шай сүттээш, артканнары-биле быштактын янзы-бүрү хевирлерин кылып чирилер. А сарлык, чылгы мал дүгүн чеп эжип, өг куру, кожалаң, базырыг кылыр. Хөй дүгүнден кыжын кедер ук, өг кидизи, ширтек, чонак дээш, кылбазы-даа чок. Маңа чурттап чораан-на болгай Мезил деп бодап, кажан ооң кыштап турган черин таварып, кедээр аалдарже үнүп бар чыда, бо-ла ооң ову-хевирин олчаан кылдыр сактып кээр мен.

Анатпаа МОНГУШ. Россияны улус өөредилгезиниң тергини, хоочун башкы.

ХҮР КЫШ АЖЫРАР ДЭЭШ

Мал ажылында 17 чыл болдум. Баштай техникум, оон институт дооскаш, төрөөн совхозумга мал эмчизи болуп ажилдадым. Мал бажын тудары бо хуннерде улам чымшытыг апарган. Эрткен кыш чик эвес болду. Кылын хар чагган, улаштыр хар тергидээш, одар-белчирини хөртүктөп каапкан. Ынчангаш мал бажы хорамчага таварышкан. Бо чылын оон чогуур түнелди үндүргөн.

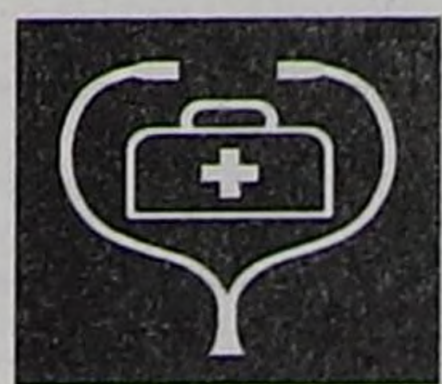
Ажил-агый, бирээде, мал бажын чондан садып алган. Садып алдынган төрүүр хойларны, кыс хураганнары тускай коданнарга чып мөөңнээн. Бисте шээр мал бажы 7500, ооң иштинде төрүүр шээр мал 3600 хире. Ниитиниң малы 20 ажыг кыштагда быжылаттынган. Төрүүр коданның саны 13 болуп турар. Малчыннар күрүнөден база акша алган. Июнь айга чедир күш-ажыл телеверинге төрүвөс хойлар, ирттер алган. Үзе санажылганы чыл төңчүзүнде чорудар.

Чамдык үндүрүлгелер-биле санажыр арга-хевир тургустунуп оор. Ол болгаш өске-даа бурунгаарлаашкын тургустунуп келген. Соок күштүг-

даа болза, белеткел чүгээр болуп турар. Төрүүр хойлуг Зинаида Шальк, Андрей Сумбаа, Зинаида Коштай-оол, Сайын-оол Сандый-оол, ирт кадарчылары Сорулга Сандак, Ойду-оол Седен — оларда байдал чогуумчалыг. Кайы-даа коданда мал бажы чидиригте таварышпайн турар. Сиген, мал чеминиң өске-даа курлавыры хире-шаа-биле тургустунган. Ынчангаш амдызында мүн барыктыг. Кыштың эгези ыңдыг болуп турар. Моон сонгаар кадыг болуру нарын. Удавас малдың чыл санаашкыны эгелээр. Баш бүрүзүн чиктелеп санаары көрдүнгөн. Малчыннар-биле керээ чарар үе келген.

Ниитиниң малының бажын камгалаар, ону хур кыш ажырап дээш “О.Шынаа” көдээ ажил-агый бүдүрүлгениң удуртулгазы, тускай эртемништери, малчыннары күженишкенин ажилдап турар.

Вячеслав САНЧАТ. “О.Шынаа” көдээ ажил-агый бүдүрүлгениң удуртукчузу.

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

САГЫШ-СЕТКИЛ АЙМААРАЛЫ

Бодунуң сагыш-сеткилин кадыкшылын кайы хамаанчок камнаvas, харын-даа ооң дугайында бодаvas улустар бо-ла таварышкылаар. Ажылының ша-гы-даа, дыштанылгасы-даа хүн чуруму чок, уйгу-дыжынга, хос-туг үезинге бодал чок хамаа-рылгалыг, багай чаңчылдарын шеглeves чорукту сагыш-сетки-лин кадыкшылынга харысалга чок дээрден башка, өскээр чүү деп болурул? Бир талада, сагыш-сеткилин кадыкшылын камга-лаарынга тургустунган байдал-дар-биле чон эки таныш эвес.

Бир эвес ындыг-мындыг чыл-дагааннар-биле сагыш-сетки-лин кадыкшылы баксырап эгелээр болгаш сагыш-сетки-ляр аарыгларының янзы-бүрү дем-дектери көстүп эгелээр болза, боттары азы бир-ле кижиниң сүмези-биле нерв системаның кудулаан денгелин эдип алырын кыздарлар. Ол талазы-биле мер-гежилдик эмчиге дуза айтырып чедерин бодаvas. Сагыш-сет-килинде өскерлишкенин тып-тып келгенинче, чаа тыггып кел чыдар аарыгның демдектеринче хөй кезинде-ле кичээнге салбастар. Ниити аарыглар ышкаш, этт изири, аарыг, куду олуртур дээр ышкаш демдектер көскүзү-биле илереvезинден кичи боду бодунуң сагыш-сет-килин байдатын тода үнелеп шыдавазы билдингир.

Психиатрларга, сагыш-сеткил аарыгы-биле холбашкан албан черлеринге хамаарылга чаңгыс талаланып неперезэн. Чоннуң аразында оларны арай куду көөр, кээргээр, олардан ческиниксээр, оспаксыраар хөөн бар. Сагыш-сеткил аарыгдан араан кижиниң төрелдери пси-хиатр эмчи-биле чугаалажырын-дан оспаксыраар, аарыг кижизин сагыш-сеткил эмнээр эмнелгеже чыттырыксаvas. Ол бүгүнүң чылдагааны — чоннуң сагыш-сеткил аарыгларының дугайында билбей, амгы психиатрияның дугайында билинин чогу.

Кожуундан аарыг эр кижини эккелген. Чугаалажышкын үезинде сагыш-сеткил өскер-лишкени илерезэн болгаш дарый эмнелгеже чыттырары негеттинип келген. Аарыг кичи боду база бодунуң аарыгына чөпшээржи, эмнелгеже чыдып алган. Эргенинде эмнелгеже ооң төрелдери келгеш, кадайындан хээли алгаш, эмнелгеже көңүс кадык кижини чыттырып алган силер деп эмчилерни буруудат-каннар. **Илерезэн болза:** сагыш-сеткилинде өскерлишкени бар, ам артында көскү, 2 чыл ажыг үе иштинде ооң ажы-чаңында, чугаазында өскерлишкени бар турганын кадайы, кады ажыл-дап турар эштери аарыгның демдектери деп билбейн, эмчи дузазы херек деп бодаvain турганнар. Кажан аарыг кичи амы-тынынга четтинер хире байдалдыг апаарга, ынчан чүгле эмчиге чедирер деп, эштери хөдели бергеннер.

Психиатр эмчилер мындыг таварылгалар-биле бо-ла үскү-лежирлер. Сагыш-сеткил байда-лы кадык эвес улус хөй мунга-ранчыг чүүлдерге таваржыр.

Амыдыралды кыры-биле көөр, хөй кезинде хоп дыннаар, са-гыш-сеткил аарыгларының дуга-йында билинин кудузу, харын-даа шуут билбей — бо бүгү ки-жилерниң таваржып турар бер-гелериниң кол чылдагааннары.

Хөй-хөй чылдарның дургузун-да сагыш-сеткил аарыг улуска кичээнге оларны хайгаараары болгаш ажаары-биле кызыгаар-латтынган турган. Ниитилелге, өг-бүлезинге айылыг апарган аарыг улусту сагыш-сеткил эм-нелгелеринде аңгы тудуп турар. Моон-на боор, амгы үениң са-гыш-сеткил аарыгларынче-даа, эмнелгелеринче-даа кызгадат-кан, бүзүрел, ынаныш чок кичи-лер дээр хевирлиг көрүш-биле көөрлер.

Амгы психиатрияның ажыг-ла-лында сагыш-сеткил өскерлиш-киннерин эмнээр янзы-бүрү аргалар болгаш чепсектер бар. Амгы эмнээшкенин янзы-бүрү аргаларын ажыглап тургаш, чам-дык берге (шизофрения) аарыг-ларын чүгээртеди болур. Эм-неткенинче соонда, ол улус өг-бүлезинге чурттап, харын-даа мергежилдин айы-биле ажыл-дап болурлар.

Сөөлгү чылдарда психиат-рияда кол черни күш-ажыл-биле эмнээшкени улуг черни ээлеп турар. Ооң кол сорулгасы — аарыг кижиге хол салдынар арга бер-бейн, күш-ажылчы дуржулганын чидирбей. Эмнедип турарлар-ның-даа, төрелдерин-даа ара-зында күш-ажыл-биле эмнээш-кини шын эвес билип, «аарыг улусту ажыглап тур» деп бодаар-лар хөй.

Өг-бүледе байдал, чоок ки-жилериниң эвилеп, эптиг чугаа-зы эмнелгеден чанып келген кижини кадыкшылынга улуг салдарлыг. Эмнелгеден келген кижизин кочулаар, куду көөр, «сээдең» дээр, чөмөлээр, чай кадында эмчи сагындырар чорук бо-ла таварышкылары хомудан-чыг. Чамдыкта кижиге санаvas, чок болза кадык улус дег не-гелделиг болурга, өг-бүлеге үскүлежишкени болу бээр. Ынчан аарыг кижини эмнелгеже эккелгеш: «Ооң-биле чурттаары берге-дир» — деп чарбырлар. Херек кырында экирип орган быжыг эвес сагыш-сеткилдиг кижиге ындыг оваарымча чок улус-биле чурттаары берге болгаш кадыкшылының байдалы улам баксырап эгелээр.

Психиатрияның мурнунда шийтпирлээр айтырыглары эндерик. Эки күзээшкенин, бүзүрел болгаш ниитилелдин дузазы ол буянын сорулгаларны шийтпирлээринге улуг идиг болур. Улустарның аразында хамаарылганы чүгле боттары-выстан хамааржыр. Ынчангаш чогадыкчы ажыл-иживистен аңгыда, сагыш-сеткиливис кадык-шылын үрөп турар куду көрүүш-күн, каржы, адыргаар, өрү көр-дүнер чорук дээр ышкаш дол-гандыр турар кижилерге ха-маарылгавыста багай чүүлдерни каап, боттарывыстан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылырын кызаалчынар.

Раиса ЧАМБАЛ-ООЛ,
психиатр эмчи.

ЭМ ШЫНАРАЛЫГ

Ак-Хөл мөңгедэ эривес мең-гилерлиг Мөңгүн-Тайганың хүн үнер талазында чыдар. Ырактан машиналыг чоруп ора көөрге, кандыг-даа ак эвес, а чингир но-гаан кылдыр көстүр. Шаанда дыка улуг турганын херечилеп, ак-ак кужурлар долгандыр хүнге кылаңайнып онзаланыр. Хөлдүн хүн ажар чүгүнде кара суг кири агып чыдар. Улуг эвес сарыг-сарыг курттарлыг, малгажы бора-зымаар өңүг, күгүрзүг, дустуг хөл. Кажан хөл кадып кээрге, чалгыл бергенде, кара-көк, хү-рең-ногаан, куу өңнерлиг хуул-гаазын апарып, ак-ак көвүктөрни эриктөрже үндүр чалгып чыдар.

Ол үеде хөлдүн чаражып Тус черниң чурттакчылары — ында малчыннар Ак-Хөлдүн ээзи көк буга күзүн он айда эртенги үеде бустап алгырап дижирлер. Хөлдүн сарыг курттары кижиниң аарып турар черлерин ызырар шынарлыг. Хөлдүн чоогунда бир бажың, ийи чайгы чадырлар, чунар-бажың бар. Бир сезонда он ийи кичи дыштаныр. Кадык-шылыга төвүнүң ажылдакчылары чунар-бажыңны одап, хөлдүн суун изидип бергеш, өйлөп тур-гаш, малгашты ваннага холуп бээр. А ваннага 20-ден 30 мину-тага чедир чыдар. Кажан ваннага кирип каалкып үнүп кээрге, эт-кеш торгу ышкаш хоюг апарып, мага-бот чик-сергек апаарын эскерип каар силер. Кара сугну «чалап» ижип турарга, ижин баарга дээр, аш-чемге хөөн чоорту кирер. Хөлдүн малгажы сөөк-даяк аарыгларына, аллер-гияга, херээженнер аарыгына дыка дузалыг. Хөлдүн хүн үнер чартында эриктөрде сай-эле-зиннер бүүрек, сыңый, херээ-женнер аарыгларына изиг хүннерде барып дегеленирге,

база дээштиг. Эң ылангыя эртенги үеде хөлдү долгандыр маңнажып чорааш, хөлдөн үндүр чалгыпкан хөвөң дег ак-ак көвүктөрни арынга, холдарга чааптарга, чыра соп, тыртты-жып кээр. Кажан чунуп кааптар-га, хоюг, чымчаа кедергей. Бир эвес оон маска кылыр болза, «аныксыдар» шынар барынга чигзинмес мен. Хөлдү долгандыр эм оыттар элбээ-биле үнген. Бис черлик гераныны, өртең оыду иванны база өске-даа янзы-бүрү эм оыттарны чыып, кургадып алгылаан бис.

Ак-Хөлге оолдарын эдерткен аңгырлар, өдүрөктер, дуруялар, ак кускуннар хөйү-биле эштип кээрлер. А хөлдүн оң талакы эринде уругларның чайгы дыш-танылга лагериниң бажыңнары туттунган. Аңаа өөреникчилер дерт сезонда дыштанып турар. Оон аңгыда хөлдүн чанында өшкү, хойну, инектер болгаш сарлыктарны база чылгы малды кадарып чоруурун көргөш, дыка-ла таарзынмадым. Чүге дизе хөлче кири агып чыдар кара сугну мал-маган кайы хамаанчок чаза басып турарлар. Ынчангаш мээң сеткил-сагыжымны хөлзедип чоруур чүвө — кара сугнуң де-вискээрни каяалап алза канды-гыл? Шаг-шаандан тура ада-өгбелеривис кара сугну кончуг хүндүлөп, дагыдып ап чораан болгай. Ону аштап, бокталдыр-бас, аңаа хөп чүгбас. Бир эвес кара-суг бажың кайы хамаанчок ажылаар болза, хөлче кирип чыдар чаңгыс-ла суг бо болганда, хөлдүн курлавыры эвээжеп болур. Ооң чылдан чылче бичи-леп турарының база бир чылдагааны ол бооп чадаvas.

Эрткен чылдың сөөлгү сезо-нунда аңаа барып дыштанган

мен. Аш-чемниң ассортимен-тизи эвээш болду. Ногаалар аймаа шуут чок-тур, этти үш хонукта чивезэн бис. Ажылдакчылар чайны дургу акша албаан бис, чүгле аш-чем аймаа берип каар-дыр деп хомудаар болдулар. Ынчалза-даа хөлдүн суун, малгажын хол-биле дажыглап, изидип турар Сергей Ооржакты, хлебти боду быжы-рып, аш-чемни белеткеп турар студент повар кыс Буяна Мың-мырны, массажист Валентина Якушованы мактаары артык эвес боор.

Ак-Хөлге машиналыг дышта-нып келген дыштаныкчыларның арагалап кээри дыка чараш эвес кылдыр көзүлдү. Олар таварыш-кан-на черлеринге одагланып, куруг арага шилдерин, консерва, банка, кола саваларын каяа-даа октаптарлар. Кажан профилак-торий ажылдакчылары негелде кылырга, тоовас болдулар. Хөлдүн чоогунда бир чагыда дүрүмнерни асканы шын, ынчалза-даа ооң күүселдезин, хыналданың түннелин Каргы суму чагырга чериниң бир янзы шийтпирлеп көөрү чугула.

«Кадыкшылыгыс — бодувус-тун холувуста» болганда, бойдус-тун чайгаар бүткен онза чараш чурумалдыг хайырганын үнелеп, шын ажыглап, эм-домунун эртээ талыйып барган бо үеде чонувус-тун кадынын баш удур камгалаары-биле Ак-Хөлдү улам сайзырадыр талазы-биле кожуунун чагырга чери, Каргы суму чагыргазы, социал камгалал төвү, кожуун эмнелгези демнежир боор дээрзинге идегеп, бодумнун саналымны болгаш бодалда-рымны илередип бижидим.

Кара-кыс ИРГИТ.
Мугур-Аксы суур.

Чылыг сөстөр

Дилээм-дир

Кандыг-даа мергежилде ажылдап чоруур кижилерниң аразында чону, чурту дээш амыр-дыжын бодаvain, дүн-хүн чок ажылдап чоруур кижилерни кара-авыс-биле көргөш, эскерип, чугаалажып чоруулар бис.

Ол хиреде ындыг кижилерни ажылдап турар организациязы чылдан чылче эскет чок эртти-рил-ле турар. Дыка хөй чылдарда кызымак ажылдааш, чаңгыс-даа шаңнал-мактал чок пенсияже үне бээр таварылгалар тургулаар. Олар кордал-даа манавастар.

Мен маңаа чижек кылдыр Бай-Тайга кожуун төп эмнелге-

Буянын эмчилерге четтирдивис

Кижиниң кол-ла байлаа — ка-дыкшылы. Кара ажылчындан эгел-ээш, ажылдакчы, дарга, пенсио-нер, сайытка чедир кадык-ла чор-за, ажылдап, чурттаарыга тура-соруктуг, туткан холдары дыңзыг. Чогум-на ачы-дузазын, авырал кижин көргүзүп, кадыкшылды кижилерге дарганнап берип чо-руур кижилер — эмчилер ол. Аът чылында алдын холдуг, буянын эмчилерге сүт дег ак орукту күзеп олур мен.

Хенертен арааш, Суг-Аксы эмнелгезиниң кезер салбырынга чыттым. Эмчиге барбайн, 2-3

зинде ажылдап чоруур педиатр эмчи Галина Чыргаловна Донга-кты кириксеп ор мен. Галина Донгак бо эмнелгеге ажылдаан-дан бээр 20 чылдар ажып турар. Анык эмчи чылдың-на билин бедидип, чоокта чаа Краснояр-скиниң аспирантуразын база доосту. Ол чеже кижилерниң кадыкшылын камгалап, өөрүш-күлүг сөстөрүн дыңнаваан дээр.

Эмнелгеге эң берге байдал-дыг кижилер келгенде, аар ке-зишкени үезинде Галина Чыргал-овнаның киржилгези ыяап-ла херек. Ындыг таварылгаларда уйту-дыш-даа бодаvазын аңаа эм-недип чыткаш көрдүм. Эмчи

хона берген мен. Дүрген дуза-ның дежурный эмчилери Херел-маа Дагбаева биле Зоя Ове-Сарыговна — олар меңээ сагыш човап, доран эмчиге чедирген. Караамдан кадага үнген чүвө, Алдын-кыс Ыглаар-ооловна Мон-гуш биле Анна Даваева Оор-жак кескеннер. Эптиг-ээлдек, холу чымчак, томаанныг, бүдүш-түг оперестралар ажылынга езулуг ынак чордулар.

Хан базышкыны барганымда 240 турган, дегдиришкени база бар. Дээди эртемниг, эптиг-ээлдек, буя-кежиктиг эмчиле-рим: Монгуш Елена Николаевна — кезер эмчи, ниити аарыглар эм-чизи Валентина Өктек-ооловна оваарымчалыг шинчээш, дыка

улуг-даа, бичии-даа кижилерни шинчип тургаш, хынамчалыг, дорт харыны бээрин эскердим. Бир катап оон баштактаны араак: «Эмчи бо хире үр үеде ажылдап келгенде, Чазактан шаңналдар-даа хөй-ле боор аа?» — деп айты-рарымга: «Менде улуг шаңнал-даа чок ийин. Менээ чонумнун чылыг, чымчак сөстери бедик шаңнал» — деп харыялаар болду. Ынчангаш кожуунун эмнелге чери болгаш республиканың кадык камгалал черинден дилээ-рим болза, бо эмчиниң ажылын үнелеп көрзе деп саналым-дыр ийин.

Канчыйр АРБАЙ-ООЛ.
Шуй суур.

эки эмнээшкенин кылган. Кижилерниң кадыкшылы дээш бүгү күжү-биле бердинген эмчилер: Сарыглар Екатерина Эртинева — салбырын улуг сестразы, эмнелгенин бүгү-ле ажыл-агыйын билдиги удуртуп турар. Санитарка кыстар: Оор-жак Алдын-кыс биле Сарыглар Долаана шалыпкын, кежээ, дыңнангырын магададым. Бо сал-бырын коллективи — бир демниг, эптиг-найыралдыг аныктар. Дилеп каарым болза кичи бүрүзүнүң ат-сывы кирбейн барды, артканнары хомудап, эпчоксуна бербезин.

Сентябрина МОНГУШ.
Суг-Аксы суур.

Келир үеже көрүш

УЛУГ МАГАДЫЛАП

Тыва Республиканың Чазаа сөөлгү чылдарда рынок харылзааларынче шилчириин, экономиканы эде тургузарының структуразынын, үлетпүрнүң болгаш ажил-агыйның еске-даа адырларын хөгжүдеринин кол угланышкынарның дугайында программаларны хүлээп алган. Амгы үеде рынок харылзааларынче шилчири-биле холбашкан чаартылгалар колдуунда доозулган. Рынок экономиказының эрге-хоойлу баазаны тургустунган. Бүдүрүлгениң кудулап бадарын ажып эртип шыдаан. Болбаазырадыр үлетпүрнүң чаа бүдүрүлгө күчүлериң ажылгалга киригени үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин ажыктыын бедидеринге таарымчалыг байдалды тургускан. Экономиктиг көргүзүлгелеринин хөй кезинин талазы-биле бурунгаарлаашкын чедип алдынган. Ниити регионал продуктузу өскөн. 2000-2001 чылдарда инвестицияның хемчээли элээн өскенинден тудук комплекзинин ажылын идепкейжидеринге салдарны чедирген. Үлетпүр, чуртталга болгаш социал адырның объектилерин хөйү-биле ажылгалга кирген.

Ажил-агый болгаш акша-көпөөк талазы-биле сөөлгү он чылдарда бергелер турза-даа, шинчилел база төлевилел ажилдарын кылырын Чазак чорудуп келген. Бюджет аразының харылзааларын сайзыраңгай-жыдарынче сагышты салып, бо талазы-биле федералдыг деннеге ажылды шыңгы чорутканындан социал адырның акшаландырышыкыны колдуунда чогулчалыг болу берген. Ажил төлевири, пенсияларның болгаш еске-даа социал төлөлгелеринин хемчээли өскөн.

Бо бүгү тургустунган таарымчалыг байдалдан ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин чаа үе-чадазы эгелээн деп түннелди үндүрүп болур. Ынчангаш олар Тываны келир үеде сайзырадырының улуг хемчээлдиг сорулгаларын шийтпирлээр арганы берип турар. Мону барымдаалааш, Чазак федералдыг болгаш республика программаларына үндөзүлүш, 2010 чылга чедир үеде Тыва Республиканы хөгжүдеринин күрүне концепциясын (кол угланышкынарнын) ажылдап кылгаш, 2001 чылдың июнь 29-та №861 Чазак доктаалы-биле бадылаан. Бо болза республиканың бүгү яамыларының, ведомстволарының, бүдүрүлгелеринин, эртем албан черлеринин кады кылган бир демниг улуг ажылының түннели-дир.

Бо үнүп келген XXI чүс чылдың баштайгы он чылында Тываны хөгжүдеринин стратегтиг сорулгалы болза республиканың хамаатыларының эки амыдырал-чурттаарын хандырап шыдалдыг бюджетинин акша-хөрөңгизи бар. Россияның сайзыралына бодунуң үлүүн кирип болур социал-экономиктиг системаны тургузары болур. Ону чедип алырда, экономиканың бедик өзүлдезин хандыраары кол черни ээлээр. Ниити регионал продукциязын чылда ортумаа-биле сес хуу өстүрери концепцияда көрдүнгөн. Оон хемчээли 2010 чылда чээрби миллиард рубль ажа бээр. Үлетпүр продукциязының хемчээли чылдың-на он хуу өзер, 2010 чылда алды миллиард рубль чедер. Көдээ ажил-агыйның бүгү хевирлеринин ажил-агыйларының

ниити продукциязы дөрт катап өзер. Кол капиталга инвестиция чылдың-на 1,2 катап улгадыр. Оон хемчээлин он чыл дургузунда чеди катап өстүрери көрдүнгөн.

2010 чылга чедир үеде Тываны хөгжүдеринин концепциясында Сибирьниң болгаш ниити Россияның девискээрлери, даштыкы чурттар-биле садыг-экономиктиг харылзааларны калбартырының кол угланышкынарнын айыткан.

Тываның үнелиг казымал байлактарын, бойдус курлавырларын шингээдип алырының айтырыын чогулчалыг шийтпир-

харылзаштырып турар. Оларның-биле чүктелери сөөртүрге чарыгдалы хөй, өртээ аар, чүгле эрткен чылын транспорт чарыгдалына 2 миллиард ажыг рубльди чарыгдан. Моон чылдагаанындан продуктуларның өртээ кончуг аар. Рынок харылзаалары хөгжүп ханылааны-биле Россияның болгаш чурттар аразының садыг-экономиктиг харылзааларын улам калбартыры негеттинип келген. Ылаңгыя Тываның чер иштинин казымал байлактарын, бойдус курлавырларын шингээдип алыры чугула айтыры болу берген. Мону чедимчелиг боттандыраары респуб-

эртенилгерге бээр-биле кызыгаарлаттынган. Россияның экономиказының берге байдалы айтырыгны эчизинге чедир шийтпирлээрин болдурбайн барган. Россияның болгаш Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдези чүгээртеп келирге, Ш.Д.Ооржак бо айтырыгны база катап көдүргени ол.

Кызыл — Саян-Шушенск ГЭС аразының суг оруунун техника-экономиктиг үндөзүннениң төлевилел-шинчилел ажилдарын "Ленгипроречтранс" институтунун тускай эртемниглери кылган. Төлевилелди амыдыралга

далдар эвээш эвес.

В.В.Путинниң берген даалгаларын күүседиринче ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа дораан-на кирген. РФ-тиң Экономика, Транспорт, Сан-хөө, Бойдус курлавырлары болгаш еске-даа борта хамаарылгалыг яамыларга, ведомстволарга ТР-ниң Чазааның кежигүннери барып, удуртукчулары-биле чугааны кылган. Олар ТР-ниң Президентизинин эгелээшкинин деткээн, боттук деткимчени, дузаны чедирерин аазаан. Амгы үеде ТР-ниң Одалга, энергетика болгаш транспорт яамызы суг оруун шингээдип алырынга чеже хире акша херегин тодардып турар. "Россияның транспорт системаны чаартыры" деп федералдыг программаның хөрөңгизинин күсели-биле ону боттандыраар. Оон аңгыда Элегестин хөмүр-дажын болгаш өске-даа казымал байлактарын шингээдип алырының техника-экономиктиг үндөзүннениң ажылдап кылып турар.

Ш.Д.Ооржак суг оруунун төлевилел ажилдарын эгелээринче доктаамал кичээнгеийи салып турар. 2002 чылдың бюджетин эрткен чылдың төнчүзүнде Москвага камгалап турар үеде Шериг-оол Дизижинович Курүне Думазының комитеттери-биле ажылдап тургаш, адригестин инвестицияларын байдалы берге-даа болза, суг оруунун төлевилелин, шинчилел ажилдарын кылырынга 33 млн. рубльди тускайла-дып алган.

Тыва Республиканың транспорт системаны хөгжүдер болгаш минерал чиг эт баазанын шингээдип алыр талазы-биле РФ-тиң Президентизинин база РФ-тиң Чазааның даалгаларын күүседире-биле ТР-ниң Чазааның кылыр ажылының планын 2002 чылдың январь 5-те Чазак Чөвүлелин хуралына чугаалажып көргөш, бадылаан. Ында 2002 чылда суг оруун шингээдип алырын акшаландыраарын тодардыры, төлевилелди ажылдап кылыры, оон бирги чадазынын күрүне экспертизанын эрттирери болгаш өске-даа чугула хемчеглер кирип турар. Оон аңгыда Тываже демир-орукту тударының техника-экономиктиг үндөзүннениң ажылдап кылырын чедип алырын айыткан.

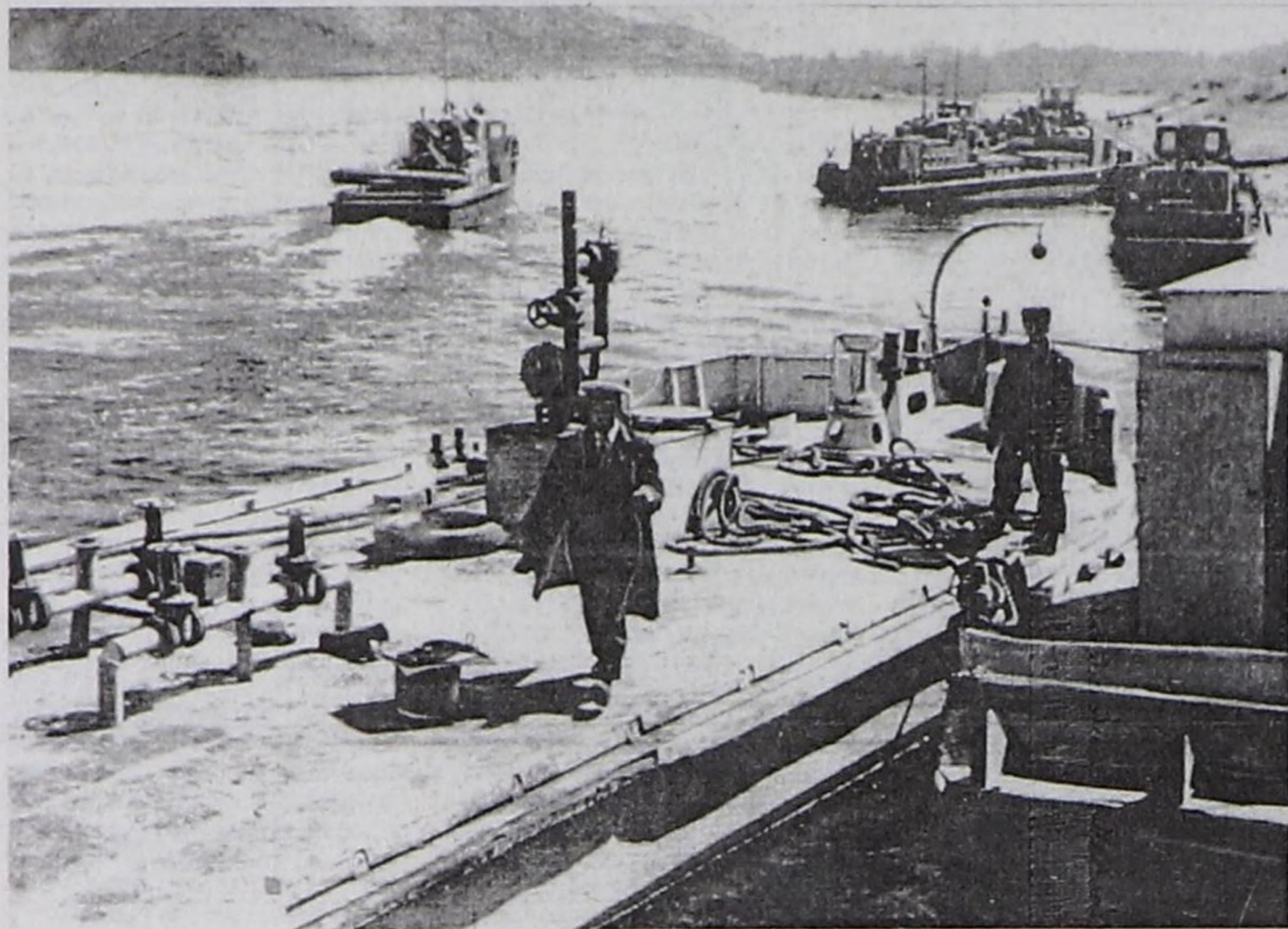
Элегестин хөмүр-дажын, Хову-Аксының кобальтызын, Кызыл-Даштыгынын, Улуг-Танектин ховар металлдарын, Баян-Колдун мөңгүн суун шингээдип алырының, "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының эде дерилгезин чорударының хемчеглери планда база кирген.

Кызыл — Саян-Шушенск ГЭС аразының суг оруун, Элегестин хөмүр-дажын шингээдип алырынга "Делегейинин үлетпүр банкызы" ниитилелдин инвестицияларын кириштирери-биле чугаалажып, дугуржуп турар. Чүге дээрге бо банкынын удуртукчулары эрткен чылдың төнчүзүнде Тывага чорааш, бо айтырыгларын шийтпирлээринге улуг сонургалдыг.

ТР-ниң Чазаа Кызыл — Саян-Шушенск ГЭС-тин суг оруун шингээдип алырының хемчеглерин боттандырып эгелей берген. Чоокку келир үеде республиканың экономиказын хөгжүдеринге, орулганын улгаттыраарына, чурттакчы чоннун амыдырал-чуртталганын экижидеринге ол улуг салдарны чедирер.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде амгы үеде ажылдап турар теплоходтар болгаш баржалар.

лээри концепцияда бир кол черни ээлеп турар. Бистин республикада кокстуг эки шынарлыг хөмүр-даш, ховар казымал байлактар, ыяш болгаш бойдустун өске-даа ажылдап болур курлавырлары элбек. Чурттуң металлургия бүдүрүлгелеринге амгы үеде кокстуг хөмүр-даш чугула херегленип турар болу берген. Моон ужурундан аңаа сонургал улгаткан. Тываның хөмүр-дажының курлавырын шингээдип алырда, акша-төгерики кайыын алырыл, кымның инвестициязын ажылгаарыл, ону сөөртүр транспорт оруу кайы болурул, хөмүр-дашты ажык азы шахта аргазы-биле казарга, ажыктыг бе, казымал байлактар кым шингээдип алырыл дээн ышкаш тодаргай айтырыглар тургустунуп келген.

Бо чугула херекти шийтпирлээри-биле ТР-ниң Чазаа хемчеглери ап эгелээн. Элегестин хөмүр-дажын шингээдип алырының конкурзун эрттирген, оон түннелинде "Енисейнин үлетпүр компаниязы" акционер ниитилели бо ажылды чорудар доктаалды хүлээп алган. Ынчангаш казымал байлактары шингээдип алырының төлевилелин ол кылып турар.

Хөмүр-дашты казып тыварын, ону сөөртүрүн келир үеде көвүдөдиринге болгаш өске-даа бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге таарымчалыг байдалды тургузары кол негелде болуп турар. Аңаа хамыктың мурнунда транспорт айтырынын шийтпирлээри улуг рольду ойнаар. Тываны төл-биле ийи автомобиль оруу

ликаның транспорт системаны хөгжүдеринден хамааржыр.

ТР-ниң Президентизи — Чазак Баштыгы Ш.Д.Ооржак 2001 чылдың сентябрьда РФ-тиң Президентизи В.В.Путин-биле ужурашкаш, республиканың экономиказын хөгжүдеринин перспективтиг айтырыгларынын дугайында чугааны кылган. Оон иштинден Кызыл — Саян-Шушенск ГЭС-тин аразында суг оруун болгаш Элегестин эки шынарлыг хөмүр-дажының тывыжын шингээдип алыры кол черни ээлээр. Владимир Владимирович Тываның күрүне баштыгынын тургускан айтырыын чүлдүгүнүп деткээш, ону күүседир хемчеглери алыр даалганы РФ-тиң Чазаанга берген. Суг оруун кылгаш, шингээдип аптар болза, оон-биле чүнү сөөртүрүл? Элегестин хөмүр-дажын казып эгелээр болза, ону чүнүң-биле, кайнаар сөөртүрүл? Мындыг айтырыглар ам безин тургустунуп турар. Моон уржуундан ийи төлевилелди хары угда боттандырып эгелээри ажыктыг деп, тускай эртемниглер көргөн.

ТР-ниң Президентизинге Ш.Д.Ооржак 1992 чылда сонгукташ, келир үеде Тываның экономиказын хөгжүдеринче доктаамал кичээнгеийи салып келген. 1994 чылдың июньда РФ-тиң бирги Президентизи Б.Н.Ельцин Тывага келирге, Кызыл — Саян-Шушенск аразының суг оруун тударына деткимче көргүзерин дилээн. Борис Николаевич бо айтырыгны өөренип көөр, техника-экономиктиг үндөзүннени санаар даалганы тускай

боттандырган соонда, Хакасияның, Красноярск крайның демир-орукту харылзаа республикага ажыттынар. Тываның чиг эдинин хереглечилеринин саны көвүдээр, адааннажылга аргазы бедир, чүктү автомобиль-биле сөөрткенинден өртээ 2-3 катап чийгээр. Республикаже нефть продуктуларын, чугула хереглелдин материалдарын, бараанарын хөйү-биле кири сөөртүр. Тываның Сибирь болгаш ниити Россияның девискээрлери-биле садыг-экономиктиг харылзаазы калбарар. Оон-биле чергелештир Кыдат, Моол болгаш Мурнуу-Чөөн Азияның өске-даа чурттары-биле экономиктиг харылзааларны чорударына Россияга, Сибирге, Тывага таарымчалыг болу бээр. Ынчангаш суг оруу Тываның экономиказын келир үеде хөгжүдеринге улуг идигни бээр.

Суг оруунун чүгле төлевилелин белеткээринге, шингээдип алырынга безин миллион-миллион рубль херек. Суг оруун тударына 2,5 миллиард рубль негеттинер. Кызыл, Шагаан-Арыг болгаш өске-даа черлерге судно доктаар, чүк дүжүрер, чүдүрер ажил-агый баазаларын тударына, Саян-Шушенск ГЭС-тин унунун чоогунда (Джойск Сосновкада) демир-орук шугумун катап тургузарына бир миллиард рубльди үндүрер. Күчүлүг флоттар, 500-800 тонна чүк сөөртүр баржалар, амгы үениң болбаазын техникалары, септелге мастерскалары болгаш суг оруу чедимчелиг ажилдарына өске-даа дериг-херекселдер херек, оларга чарыг-

«Күш-культуржу шимчээшкинни чон аразынга массалыг болдурар, спортчуларның арга-дуржулгазын бедидер» (Чазак Отчедундан).

МООН АДААНДА МАТЕРИАЛДЫҢ 1-ГИ, 2-ГИ КЕЗЕКТЕРИ № 144 БОЛГАШ № 10 ДУГААР «ШЫН» СОЛУНДА ПАРЛАТТЫНГАН. СӨӨЛГҮ КЕЗЭЭН ПАРЛАДЫВЫС.

Николай КУВЕЗИН, спорт мастеринге кандидат

ХОЛ БӨМБҮҮ – МЭЭҢ АМЫДЫРАЛЫМ

III.

Чеден чылдарның эгезинден бистиң командавыс кожавыста Моол Арат Республиканың аймактарының командалары-биле эш хуунуң ужуражылгаларын кылып эгелей берген.

1973-1975 чылдарда баштай Баян-Өлгий аймак-биле ойнады-выс. Ынчаарда Баян-Өлгий коман-дазы шыырак турган, Улан-Ба-торга бүгү Моолдун спартакиа-дазынга алды дугаар черни алган. Баян-Өлгийге, бистен ангыда, Копту аймааның командалары база ойнады. Бистер ийи катап ужурашкаш, Баян-Өлгийни 3:0, 3:0, Коптуну 3:0, 3:0 уткаш, бирги черни алдывыс. Ынчан Баян-Өлгий командазынга делегей чергелиг мастер Кенесхан ойнап турган. Ол оюнну дески ойнаар, көдүрүткелни далдавас, кортпас, колдуунда командаларың көдүрүп турар кижилер. Дараазында чылда бо команда Тывага келгеш, Чадаанага, Барыын-Хемчикке, Кызылга ойнааш, бистерни уткаш барганын улус билер.

1975 чылда Успа-Нур аймак-тын командалары-биле база ажил-дадыс, олар Баян-Өлгий коман-дазынга бодаарга, кошкак ойнаан. Бо ужуражылгаларга ойнап чораан оолдар: Ю.Иванов, В.Ша-риков, В.Федотов, М.Амырдаа, В.Ховалыг, Х.Ооржак, Н.Намдан, Л.Седип эки ойнааннар. 1992 чылда Копту аймаанга чаа спорт ордузу ажыттынган, ынчан бис-тин эр, херээжен командалары-высты чалады. Копту аймаанда хол бөмбүү дыка сайзырап турар. Дыка хей оолдар Улан-Баторда өөренип, шыырак командаларда ойнап турарын билдирис. Ийи хүн ойнааш, оларга 3:1 санаарга уттурдувус, херээженнер коман-дазы ийи улай уткан чүве. Ын-чалза-даа бо команда 1993 чылда Кызылга аалдап келгеш, бистиң командаларывыска аштырган. Ынчан Абакан – Кызыл – Копту хоорайлар аразынга турнир болган, ол удаада Коптуга ойнап чораан ойнакчылардан: В.Дажы, Г.Саая, Ш.Монгуш, Д.Кара-Сал ойнааннар. Багай эвес түннелди Кызылдың көдээ ажил-агый техникуму чедип алган. 1978 чылда Минусинск хоорайга болган Сибирьниң зона маргылдаазынга бистиң команда (көдээ ажил-агый техникуму) бирги черни алгаш, Россияның техникумнар аразынга түннел оюнга киржир эргени чаалап алган. Түннел оюн 1978 чылда

Краснодар крайның Ейск хоорайга болуп эрти. Анаа Россия-ның янзы-бүрү зоналарындан 12 тирикчи командалар келди. Ийи бөлүккө ойнааш, бистер боттары-выстың бөлүүвүске үшкү черни алгаш, 5-6 черлер дээш ойнаар аргалыг болдувус. Беш дугаар чер дээш ойнааш, Волгоградтын командаларын уттувус. Арай сагышка комунданчыг чүве ол черни судьялары көзүндүр-ле чая шиидер чорду. Олар-биле маргышкаш, бир катап даштыгаа ыглап-даа турдум. Ындыг-даа болза, бо улуг чедишкин дээш бодум өөредип каан өөреникчи-леримге: В.Саая, Б.Серээ, С.Тү-лүш, А.Шакар-оол, А.Лопсаң, Б.Иргит — оларга четтиргеним илередип чоруур мен. 1978 чылда чемпионнаан көдээ ажил-агый техникумунун оолдары мени улуг спорттан үдеп кагды.

1970 чылдардан эгелеп бис-тин судьялар республикадан дашкаар черлерге боттарының мергежилин бедидип эгелээш. Россия чергелиг судья эргени Черлиг-оол Яндараа бир дугаарында алды. Оон соонда мен, Борис Салчак, П.Седип суглар алган. Бистерни колдуунда Си-бирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназынга судьялап турганын-дан янзы-бүрү хоорайларга: Крас-ноярск, Хабаровск, Владивосток, Амурда Комсомольск дээш, оон-даа өске хоорайларга судьялап турдувус. Ол ышкаш 1972 чылда Тула хоорайга бүгү эвилелдин судьялар семинарыга өөренип турдувус. Оон соонда мен Мала-ховтун күш-культура институтун-га бир ай иштинде тренерлер ку-рузунга билим бедидип турдум.

Улуг спорттан үнген-даа бол-за, анаа олурар эвес, хол бөмбүүн ам-даа пропагандалаар, аныяк-өскенге чижек көргүзөр деп шийтпирлээш, Күрспорткомите-динге хоочуннар аразынга хол бөмбүүнге маргылдаадан эртир-зе кандыг ирги деп дилегни кир-дим. Дилег кириримге, дарга арай тура чок, календарыг план-че кириренин чөпшээрер кагды.

1979 чылдан эгелеп баштай Кызыл хоорайга, оон соонда республика чергелиг хоочуннар аразынга маргылдаалар эртир-ри доктаамал апарган. Ам санап олурарымга, Кызылдың хол бөм-бүүнге хоочуннары республика иштинге он ажыг катап чемпио-наан. Ол командага ангы-ангы чылдарда бистиң хоочуннары-выс: В.Агбаан, Д.Куулар, Ф.Дажы,

Т.Стал-оол, Ш.Шыырап, Х.Оор-жак, К.Ондур, В.Соколов, А.Корж, В.Сагалаков, В.Вареник, Н.Пет-ров ойнап чордулар. Оон ангыда Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожуун-нарың хоочуннары база чем-пионнап чордулар.

Сөөлгү чылдарда, 80 чылдар-дан эгелээш, 90 чылдарга чедир хол бөмбүү улуг сайзырал албайн чаңгыс черге турупкан. Таптыг шыырак ойнакчылар база көзүл-бестээн. Хоорай-даа, респу-блика-даа чергелиг маргылдаалар куду деңгелге эртип турган. Чүгле 1995 чылда бистиң Прези-дентивис Шериг-оол Дизижик-ович Ооржак бодунуң шийтпи-рин үндүргеш, Президентиниң кубогу дээш маргылдааны тур-гускаш, диргискен. Шынап-ла, хол бөмбүүнүң «дирлип» келгени — тыва спортка улуг болуушкун. Президент Кубогу дээш маргыл-даага 24 херээжен, 24 эр коман-далар киришкен. Шаңнал-мактал тергийн эки болган. Чүге дээр-ге тирикчи командаларның ойнак-чылары улуг түндүг акшалар-биле, оон тренерлери чийк машина шаңналын ап турган. Ынчанга чылдар аайы-биле чемпионнаан командаларны адап көрейн.

Эр командалар: 1995 чыл — Сүт-Хөл, 1996 чыл — Улуг-Хем, 1997 чыл — ФСЕ, 1998 чыл — Чөөн-Хемчик, 1999 чыл — «Вос-ток», 2000 чыл — педучилище, 2001 чыл — ТКУ.

Херээжен командалар: 1995 чыл — «Башкы», 1996 чыл — То-жу, 1997 чыл — «Эмчи», 1998 чыл — «Чонар-Даш», 1999 чыл — «Эне-Сай», 2000 чыл — педучи-лище, 2001 чыл — ТКУ.

Президент Кубогу дээш мар-гылдаа республикага хол бөм-бүүн сайзырадырынга дыка улуг идигни берген. Чүге дээр-ге командаларның белеткели эки-жээн, техника-даа, тактика-даа талазы-биле чаа немелделер көстүп келген.

Бо бичии демдеглелдерни бижип ора, бодум эрткен оруум-ну сактып, аныяк-өскенни кижизидеринге кирген үлүмнү ут-пайн чор мен. Мээң ажылымны Чазак үнелээш, хүндүлүг аттар-ны, шаңналдарны бергенинге четтирбес аргам чок. Мээң бо-далым чүл дээр-ге, Тываның шыы-рак дээн ойнакчыларын чаңгыс черге мөөннээш, тренерлери-ни томуйлааш, эки баазадан тур-гузуп алыры улуг тирилгеже базым болур деп бодаар мен.

СПОРТЧУ ӨҢНҮҮМГЕ

1960 чылдарның төнчүзүнде хостуг хүреш Тывага элээн хөгжүп эгелээш. Республикадан дашкаар өөренип чоруткан оолдар хостуг хүрешке эки түннелдерни көргүзүп, чамдык-тары «ССРЭ-ниң спорт мастери» деп бедик атты бадыткааш, чонун алдаржыдып турары өөрүнчүг турган.

1970 чылдың эгезинде Кызыл-дың эрги театрынга бир-ле дугаарында Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хостуг хүрешке зоналыг маргылдаазы болуп эртти. Анаа эң шыырак дээн мөгелер Хабаровск, Крас-ноярск, Кемерово, Новосибирск, Абакан хоорайлардан киришти. Команда бүрүзүнде колдуунда мастерге кандидат болгаш мастерлер бар турду. Оларның аразында Хабаровск хоорайдан келген шокар чүвүрлүг, бичии дырбыл салдыг оол өскелерден ылгалып, кончуг чараш арга-ларны кылып, бодунуң удур-ланыкчыларын каш-ла секунда дургузунда октап ап турду. Кым боор ол деп бодал-биле со-нуургааш, чапсар үезинде ай-тырып чеде бердим. Таныш-тывыс. Ол болза Владимир Биче-оол болду. Хабаровск хоорайның күш-культура институтунун студентизи, Россияның үш дакпыр, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң алды дакпыр чемпиону.

Ол үеден эгелеп Владимир Биче-оол-биле таныш апарды-выс. Володя өөредилгезин 1973 чылда дооскаш, тренер башкы бооп ажилдап турду. Үр-даа болбаанда, «Спартак» спорт ни-тирелинин спорт школазының тренеринге томуйлатты. Кы-дыындан илден, кончуг тывын-гыр, шимченгир директор до-раан спорт школазының сал-бырларын Ак-Довуракка, Хову-Аксынга, Хайыраканга, Кызылга, Шагаан-Арыгга ажыткан. Черле ажылынга шыырак болган боор, 1976 чылда Биче-оолду респу-бликаның «Спартак» спортчу нитирелдин даргазынга соң-гаан. Спортту сайзырадырынга кол-ла чүве материал-техниктиг бааза-ла болгай. Оон акшаланды-рышкынын база билдире, арга-хоргалыг кижилер тургузуп шыдаар дээрзин кижилер бүрүзү билер.

Владимир Биче-оол анаа торул-байн, бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, Хайыраканга, Мөген-Бүренге, Арыг-Үзүгге, Зубовкага спортчу залдарны туттурган. Оон ангыда ол куруг элезин турган «Хүреш» стадионунга ногаан ширикти өөреникчи-лери-биле катай кызып эккелгеш, хол-биле кезип, эптеп тургаш, ийи ай чартык болганда, доос-кан. Ажылы оон-биле доозулбаан, «Тайга» станциязынга хаак баазына база тургусчур үлү-гузуп кирген. Ам-даа хей чон аңаа барып, хаактап, дыштанып турары өөрүнчүг.

1980 чылдарның төнчүзүнде эки тура спортчу нитирелдер-ни дүжүрүп каапканындан оон орнунга профэвилелдерниң спорт нитирелиниң даргазынга Владимир Биче-оолду соңгаан. Оон удуртулгазы-биле чонну спортче хаара тударынга профэвилелдер улуг ажылды кылып чоруткан. Подвалдардан эгелээш, хосталы берген чер-лерни эде-хере кылып тургаш, секцияларны организаастап, албан, организация, үлетпүр черлеринге спорт инструктор-ларын тудуп, кадыкшылдың бөлүктөрүн организаастап турган чүве. Кышкы, чайгы сезоннарда спорттун бүгү хевирлеринге организациялар аразында спар-такиадалар эрттирери чаңчыл апарган. Ол үеде чаңгыс хаак спортунга 500-600 кижилер кир-жип турган. Ынчан-на харын Вла-димир Биче-оол «Бүгү-эвилел чергелиг судья» деп бедик атты алган. Республикага Россия чергелиг хостуг хүрешке «Азия» төвү маргылдаазынга, Сибирь болгаш Чөөн чүктүн чоннары-ның национал хевирлеринге болган спартакиадаларынга каш катап кол судья болуп, ажылдап келгенин чон билер. Оон ангыда Владимир Биче-оол спортчу тайылбырлакчы кижилер. Мөө-рейлер үезинде кижилер бүрүзү микрофонга чүве чугаалай албас болгай. Анаа чүгле спортту эки сайгарып билер, тускай чараш үннүг кижилер чугаалап болур. Кажан Владимир Биче-оол спортчу парадты командыйлай бээр-ге болгаш микрофонга тайылбыр кыла бээр-ге, олурган чон чир-шон дүжүп, динмирерид адыш часкай бээр чүве.

Талантылыг кижилер бүгү талазы-биле талантылыг дээр болгай. Владимир Биче-оол ырлай бээр-ге, кандыг-даа артистен дудак чок. Оон ангыда шүлүк база бижиир кижилер чүве. Ол «Хүреш» деп спортчу агитбригаданы тургускаш, кожууннарга барып, ында сүт-бараан, хову брига-даларынга лекция-беседа, концерт-оюннар көргүзүлгелерин бараалгадып көргүзүргө, чон улуг сонургал-биле көрүп турган.

Хей чылдарда республикага спортту сайзырадырынга кир-ген үлүг-хуузу, шыырак дээн чемпионнары, спортчуларны белеткээни дээш, Чазак «Күш-ажылчы шылыгарал» деп медаль-биле шаңнаан. Ол ышкаш Владимир Биче-оол — «ССРЭ-ниң күш-культура болгаш спорттун тергийн» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи, «Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорттун алдарлыг ажилдакчызы» деп бедик аттын эдилекчизи. Спортчу өңнүүмге оон ажил-ижинге чедишкин-нерни күзедим.

Николай КУВЕЗИН,
спорттун хоочуну.

“Дидир-дидир” ГОРБАЧЕВ МИЛЛИАРДЕР КАДЫНГА ЫНАКШААН БЕ?

ХОПЧУ ЧУГААНЫҢ ЭГЕЗИ

“Коррьере делла сера” солунун бижээнин езугаар алырга, Калифорния чурттуг, 50 харлыг Диана Мейер чараш-даа, эртембилигиг-даа, дыка бай кадын-на болгай. Калифорния болгаш Нью-Йорк солуннарга бүүрээр болза, Диана Мейер болза Михаил Горбачевтуң чүрээнге Раиса Горбачеваны солаан хире бооп турар. Мурнундагы Совет Эвилелинин сөөлгү коммунистиг удуртукчузу, дулгук Горбачев калифорний кадынга ынакшый берген бе, ынакшый берген деп, хоп чугаа эксперти харыылаан.

— Диана Мейер-Саймон, шимчевес өңү ээзи, баяатан Хербе Саймоннуң кадыны, эде тургустунушкун адазының бажын төөредипкен. Калифорний чурттуг кадын Горбачев ышкаш долгандыр хүрээлелди камгалаар айтырыгже хандыккан. Мурнундагы совет президент Горбачевтуң үндезилеп тургусканы делегейниң экология организациязының америк салбырын Диана тургускаш, удуртуп турар... Диана-биле кожа турар дээш Горбачев Москвада бажының каггаш, хүннээректиг Сан-Францискода бодунуң виллазынче көже берген” деп “дидир-дидир” чугаа неперээр.

ЫЛАП-ЛА ЫНДЫГ ЧҮВЕ ИРГИ БЕ?

Калифорнияда парлалга черлери ол дугайын үзүктел чок бижип турар. “Россияның эн-не көскү политиги Сан-Францискога кээп, чурттап турар апарганын кым билер боор” деп, “Сан-Франциско икээминер” солун бо айда бижээн. “1990 чылда хоорай чагыргазы “Алдын хаалга” деп көвүрүг көстүп турар чер участогун Горбачевка белек кылдыр берген. Ам ында Горбачев фондузунуң бажынын туткан. Диана Мейер-Саймон Горбачевтуң кадыны апарган. Оларны “Глобал Грин” организациязы

ханы холбаштырган. Горби (Барын чүкте Горбачевту ынакшаан адаар) III садыг төптөрүнүн, оларның өңчүзүнүң ээзи Херб Саймоннуң кадынын ынакшаан “чара кирип алган” деп, ол-ла солун бижээн. Миллиардер Херб болгаш Диана 1961 чылдан бээр өг-бүлө бооп чурттап келген, Рашель, Ашер болгаш Сара деп үш уруглуг. 1996 чылда-ла ол өг-бүлениң өңчүзү 3355 млн.доллар турган.

ХЕРЕКТІҢ УЖУРУ

Михаил Горбачев 1992 чылда “Делегейниң ногаан крест” дээр организациянын тургускаш, ону баштаарын чарлаан. Ийи чыл эрткенде, бодунуң организациязының салбырын АКШ-ка тургузарын америк хөй-ниити ажилдакчызы Диана Мейер-Саймонга сүмөлзөн. Мейер-Саймон долгандыр хүрээлелди камгалаарының бердинген ажилдакчызы, акша-көпөөк безин ол херекке харамнанмас кижип турган.

ГОРБИ КУДА ДУЖУРЕР БЕ?

Михаил Горбачевтуң парлалга албанының телефонун долгаарга, ооң удуртукчузу Павел Палашенко баш удур айтырыг салбаанда-ла, мынча дээн:

— Харыывыс чангыс ийин. Нептерей берген “дидир-дидир” деп чугаалар хоп-нүгүл, бужар чугаалар-дыр. Айтырынарны салып болур силер.

— Калифорния чурттуг бай кадынга Горбачевтуң ынакшааны шын бе?

— Чок, ынакшываан. Оон ыңай?

— Москвада бажынын каапкаш, хүннээректиг Сан-Францискода виллазынче көже берген бе?

— Мере нүгүл-дүр.

— Чаа кадынын каапкаш, Раисаның хөөрүн көөрү-биле Горбачевтуң Москвада келгени шын бе?

— Горбачев Америкада эвес,

а Москвада чурттап турарын билер ийне силер.

— А Михаил Сергеевич амгы үеде кайда кижил?

— Ол неделя хуусаалыг Европаның бир чуртунче чорупкан. Дыштаныры ол. Ону дүвүретпес дээш ооң турар черин тодаргай чугаалавас улус бис.

— “Дидир-дидирлерни” ооң канчаар көрүп турарын билер силер бе?

— Ийе. Оларны солуннардан оя кескеш, аппарып бээр бис. Михаил Сергеевич ыңдыг “өдүрөктерни” шыдажып эртер аргалыг ийин.

— Ынчанмыже ону чангыс удаа эвес “кудалап” келди, черле сөөлгүзү бар чүве ирги бе?

— Харын. Эпчок-ла чүве-дир ийин аа. Дианага база ыңдыг болгай. Дианының кадыы база хирелиг, ыңдыг шуугаазыннар анаа согут бооп турар.

— Михаил Сергеевич-биле кажан танышкан улус боор?

— 8 чыл чедип тур. Диана “Глобал Грин” организацияны тургускан үеден эгелзэн. Раиса Максимова-биле таныштар болгай.

— Силер бодаарыңарга, хат кайыын “үрүп турарыңар?”

— Билбес мен. Чылдагаанда турбаан. Олар чыл чыгыы үеде көрүшпээр.

— А Диана черле кандыг кижил, чараш бе?

— Кончуг-ла идепкейлиг кижип. Чараш-даа. Ол меңээ дыка тааржыр, ыңча деп бижип каар силер.

— Дулгук кадай аа?

— Чок. Ынчалза-даа амгы үеде бот кижип. Ындыг таварылгада чугаалаары ышкаш, хостуг херээжен-дир ийин.

— Горбачевтуң чанынга Дианадан өске херээжен тывылбас болганы ол бе? Михаил Сергеевич улгады берзе-даа, амдаа көрүштүг хевээр ийик.

— Ындыг харын, ыңчанмыже бо ийи кижиниң аразынга ынакшый дугайында чугаа турбас ужурлуг.

(ТӨП ПАРЛАЛГАДАН).

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТҮР

Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы “Техниктиг хайгаарал” КУБ-туң ДИРЕКТОРУНУҢ АЛБАН-ДУЖААЛЫНГА ажилдап болур кижилерге конкурсту чарлап тур.

Негелдези мындыг: ортумак техниктиг азы дээди эртемниг, 5 чылдан эвээш эвес ажил стажтыг болур.

Тайылбыр алыр чери: Щетинкин-Кравченко 31, кабинет 104. Телефонуну: 3-67-41.

ШАЛЫҢ ӨРЕЗИН ҮЗЕ ТӨЛЭЭН

ТР-ниң Саң яамызы 1999 чылдың апрель 1-ден 2000 чылдың январь 1-ге чедир чангыс аай тариф системазына индексация түннелинде тургустунган, бюджет адырының ажилдакчыларына шалың өрезин төлээри-биле 84,5 млн. рубльди шилчиткен. Ынчангаш бюджет адырының ажилдакчыларына шалың талазы-биле Чазактың өрези үзе төлеттинген.

Чазак Баштыны Ш.Д. Ооржак эрткен чылдың декабрьда дорт телеэфирге “Президент-биле бир шак” деп дамчыдылгага аазаашкынын күүсеткен. ТР-ниң Саң яамызының кожуну, хоорайларже шилчиткен акшазы мындыг: (муң рубль-биле).

Бай-Тайга	5353
Барыын-Хемчик	6907
Чөөн-Хемчик	8330
Каа-Хем	4401
Кызыл кожуун	4938
Тере-Хөл	706
Мөңгүн-Тайга	3475
Өвүр	4291
Бии-Хем	4864
Сүт-Хөл	4426
Танды	4828
Тес-Хем	3233
Тожу	3106
Улуг-Хем	7018
Эрзин	3825
Чаа-Хөл	2852
Чеди-Хөл	2555
Ак-Довурак	3548
Республика	
чагыргалыг бюджет албан черлери	5792

“Шын” солунну дамчыштыр

Бистиң ынак ачавыс, өг-бүлениң идегелдиг быжыг чөлөнгижи, дөргүл-төрелинге оорга-моюн болуп, бүгү-ле чүүлдерге дузалажып чораан Ондар Мартис-оол Ламажаевич 2002 чылдың январь 1-де дерзии, ханныг холдуг өлүрүкчү идегеттерниң холундан амы-тыннандан, алган эжинден, ажы-төлүндөн, авазындан, дөргүл-төрелдеринден, чонундан, чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Бо берге хүнерде моральдыг, материалдыг дузаны биске чедирген чонувуска, Сүт-Хөл кожуун чагыргазына, кожуун эмнелгезиниң коллективинге, улуг эмчи Ондар Өнер Хүлеровичиниң, кожуунуң прокурору Монгуш Александр Кошкар-ооловичиниң өг-бүлелеринге, Ооржак Сергей Ынаажыковичиге, Доржу Олег Сергеевичиге, Кара-Сал Ольга Даваевнага, Суг-Аксы ортумак болгаш эге школаларының коллективтеринге, өөредилге килдинге, Чөөн-Хемчик кожуунуң судмедэксперт эмчизи Ондар Орлан Хүлеровичиге база кезер эмчи салбырының коллективинге, көдээ ажил-агый эргелелинге, эш-өөрүвүске, чаңрысклассчыларывыска, уругларывыстың эш-өөрүнге, кожуунуң мал эмнелгезиниң коллективинге, кады кожоларывыска, кудаларывыска, дөргүл-төрелдеривиске, Барыын-Хемчик кожуунуң албан организацияларына четтиргенивисти илередип тур бис.

Хүндүткел-биле өөнүң ишти, уруглары, төрелдери.

Тос ажы-төлүнүң ынак авазы, хөй санныг бичии чаштарның эргим кырган-авазы Сержик Итпикпеновна Ондар кыска үениң иштинде хенертен арааш, чырык өртемчейден кезээ меңгези-биле чарлып чоруткан. Ооң амы-тыннандан камгалап арттырар дээш республика эмнелгезиниң онкология салбырының кезер эмчилери Б.Т.Куржес, С.С.Клим, эмчи сестралары, санитаркалар эвээш эвес күженишкени үндүрген. Авазысты сөөлгү орукче үдээринге материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүзүп, кажыыдалды үлешкен “Шын” солунун, Кара-Чыраа суурнуң уруглар садының коллективтеринге, Чер комитетиниң бөлүк ажилдакчыларына, кыштың соогу чер аразы ырак, берге өйде машина-балгат-биле дузалаан республиканың Кадык камгалал яамызының кол педиатры А.С.Ондарга, акы-чаава, кады-кожа чоок төрелдеривиске, кырган-аваларывыска, эш-өөрүвүске, суурувус чонунга четтиргенивисти илереттис.

Уруглары, чоок кижилери.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының өөредилге килдизи, профэвилел комитеди күш-ажылдың хоочуну, хөй чылдарда удуртукчу ажилдарга ажилдап чораан Бай-Тал школазының хоочун башчызы

Зоя Монгушова
МЛАДЫРНЫҢ

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, чоок кижилеринге, дөргүл-төрелинге ханы кажыыдалды илередип тур.

МӨӨРЕЙЖЕ

Сүт-Хөл кожуун чагыргазы

2002 чылдың февраль 27-де

“АК-КӨК СҮТ-ХӨЛДҮҢ ЧАЛГЫЛАРЫ”

деп республика композиторларының аразына Сүт-Хөл кожуунуң каас-чараш бойдузун, чонун алгап мактаан ыры мөөрейин эрттирер.

МӨӨРЕЙНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

Мөөрейниң киржикчизи Сүт-Хөл кожуун дугайында 2 чаа ыры бараалгадыр.

● Ырларның ноталарын, ыры бүрүзүн ийи катап чара бижээш, мөөрейниң жюри даргазына дужаар.

● Ырларны чонунуң музыка-хөгжүм херекселдери-биле үдээр. Фонограмма ажылгавас.

● Ыраажыларны композиторлар боттары тыпкаш, белеткеп алыр. Мөөрейниң киржикчилери Сүт-Хөл чорууру-биле

2002 чылдың февраль 26-да, эртеңиниң 8 шакта

Щетинкин-Кравченко кудумчунуң 57 дугаар бажыңына чыгыр.

Айтырыглары: 1-12-05 тел. билип алыр.

Оргкомитет.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Ниитилел-политиктиг килдистер — 3-39-15, улутпур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 5696.
Чагыг 12.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективи.

Кол редактор

Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЈА КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 14 (16472)

2002 чылдың
ФЕВРАЛЬ 2,
суббота

Ат салган
шагы 18.00

Садар өртээ
3 рубль.

ВЕШНЯКОВ ААЛДАП КЕЛИР

Январь 30-де Москвага Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Ооржак Россияның Төп соңгулда комиссиязының Даргазы Александр Вешняков-биле ужуражып чугаалашкан.

ТР-ниң Чазак Даргазының бо чылдың март 17-де болуп эртер соңгулдаларына болгаш республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н.А. Ондарның бодунун кандидатуразын ук соңгулдаларга депшиттиргени-биле холбаштыр тургустунуп келген байдалды ук ужуражылга үезинде сайгарып чугаалашкан.

Ужуражылганың түннелинде Ш.Д.Ооржак чурттун Төп соңгулда комиссиязының удуртукчусун Тывага кээринче чалаан. Александр Альбертович Президентиниң чалаашкынын хүлээп ап, чокку үеде республикага барып чедерин аазаан.

ААЛАШ.

2002 чылда Шагаа байырлалының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

2002 чылда Чаа чылдың баштайгы хүнү — Шагаа Чөөн чүктүн ай календарын езугаар февраль 13-ке таваржып турар.

“Тыва Республиканың байырлал хүннеринин дугайында” Тыва Республиканың 1999 чылдың февраль 12-де № 143 Хоойлузунга үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаадыры болза:

2002 чылдың февраль 13, 14 хүннерин дыштаңыр байырлал хүннери кылдыр доктаадыр. 2002 чылдың февраль 9-ту ажил хүнү кылдыр санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Ш.КАРА- ООЛ

Кызыл хоорай
2002 чылдың январь 31.
№ 1322.

Күрүнеден деткимче алган соонда КАТАП АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Кызылдың эът комбинаты катап ажылдап эгелээн. Мал согар цех, хонукта 500 кг чедир колбаса бүдүрер цех ажылдап турар. ТР-ниң Чазаа улуг деткимчени көргүскен. Эрткен чылын эът комбинатына колбаса цегин катап ажыдары-биле 1,6 млн.рубльди үзүп берген, мал садып алыры-биле 1,2 млн.рубльдиң чээлизин тывыскан, 1 млн.рубльди чаа котельная тударына берген. Ол ышкаш Моолдан эът садып алыры-биле 4 млн.рубль чээлини алыр магадылалды Чазактан берген. 15 тонна инек, 32 тонна хой эъди курлаттынган. Эът консервалары кылыр цех тудуунун техника-экономиктиг үндезиннерин ажылдап кылып турар.

“Эъди-даа, балыы- даа чок” акционер ниитилели турган

Кызылдың эът комбинаты 1963 чылда продукциязын берип эгелээн. 1976 чылда 24000 тонна эътти болбаазырадып, хонукта 6 тонна колбаса продукцияларын бүдүрүп турган. Бүдүрүлгениң рекорду ындыг. 1994 чылда хуужуткан. Моон эгелээш-ле буураан. Хуужудулганы далаш-биле, хей санныг частырыл-ларлыг чоруткан. Тургустунган байдалды илередири-биле 2000 чылдың сентябрь 19-тан 2001 чылдың июньга чедир судтажып келген. Коллектив кежигүннери долу чыылбаанда хуужудулга дугайында шийтпирни хүлээп алганы частырыг болган.

Ынчаардагы колхоз, совхозтар АН-ниң акцияларын садып ап тургаш, хоойлуга чөрүштүр бюджет хөрөңгизин ажылгаан. Оон соонда ук акциялар-биле чүү болганын кижжи бүрүзү билип ашыдавас апарган. ТР-ниң Чазаанга артар акциялар 51 хуу болур турда, контроль пакетке ону чедир чыгбаан. Садар-садып алыр керээни ТР-ниң Өнчү комитеди-биле чарбаан. Кайнаар далажып турганы ол? Дүрген-не садыптар дээш бе?

Адак соонда арбитраж суду эът комбинатын хуужутканы шын эвес, күш чок деп санаан. Комбинатты былаажыры уламчы-лавышаан, суд эжиктери калбаңайнып-ла турар.

Отчет-учет сандараан. Чүгле

республика Чазааның май айда доктаалы-биле “Тыва эът” КУБ-ту тургустунган соонда, ук бүдүрүлге бүдүн чартык ай эрткенде, ажылдап эгелээн. АН-ниң мурунундагы чингине директору ажылдап турар чаңгыс чүк машиназының документилерин безин амга чедир бербээн. Бо херек талазы-биле шыңгыы хыналда кылгаш, буруулугларга кеземче көргүзөр айтырыгны ТР-ниң прокурорунга эрткен чылдың октябрьда тургустунган.

“Кызылдың эът комбинаты” ААН-га, 2001 чылдың июль 11-де кол хөрөңгилерниң техниктиг байдалын хынап көөрге, “ажылдавас”, “бир кезээ четпес”, “электри шимчедикчилери чок”, “чок”, “чок” деп сөстөр эндерик болган. Бир даңзыда “300 муң рубль өртектиг дериг-херекселдер чок” дээн. Бир машинаның (ГАЗ-53) өртээ 500 рубль, а “Волга”, “ВАЗ” машиналар өртек чок болган.

Бүдүн комбинат кайнаар чиде бергенил? Чүү-даа дижир-дир. Чижээ, колбаса бүдүрер дериг-херекселдерни Кызыл хоорай мэриниң таныжы, хууда сайгарлыкчы чиик өртек-биле садып апарган. Ол сайгарлыкчы хуусаазы эрткен эъттер болбаазырадып садарына ажылгап турганы илерээн. Бо херекти бузуруп каапкан. Хуужудулганы ажылгааш, комбинаттың мурунундагы директору байып алган, а ажылдакчылары дайнаар хлеб чок арткан, республика бүдүн бүдүрүлгезин оскунган.

Катап тургустунган

Эрткен чылдың чайынында комбинат катап тургустунуп эгелээн. ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак анаа чорааш, таныжып, сүмелерни берген соонда, ажил шуудаан. Ижиншөйүндү массадын болбаазырадыр, саарып-садар ажылды көөрүн сүмелээн. Эът консервалары кылыр дериг-херекселдер садып алыр саналды киирген. Россияның Улетпүр банкызы акшаландырышкын кылыр аазаашкынын берген.

Одалга системазын, оон 1944 чылда туткан ирип калган котелун чаарткан, колбаса бүдүреринге четпес дериглерни Красноярскиден эккелген, ажилчыннарның эки ажилдаар хей-аьды көдүрүлген. Столоваяны септээн, магазин ажылдап турар. Савалаан субпродуктулар, манчылар, котлеттер, чартык фабрикаттар кестүп келген. Сертификаттар, чөпшээрелдер бар. Колбаса технологун Красноярскиден чалап кээрге, ону байлар элзедип аппарат-даа, ындыг кадрларны Железногорскиге белеткеп алган. Хаван эъди хей турган болза, ам безин тус чер рыноктарына колбаса эндерли бээр.

Кызылда эът комбинаты күрүне бүдүрүлгези апарганын дыңнап кааш, хуу сайгарлыкчылар Саян артындан сөктүп кээп турар апарган: хуу кижилерининге бодарга, бүдүрүлгедэ эът өртээ

чиик — 55 рубль. Ветеринар хайгаарал бедик деңгелде, арган эът чок мурунундагы “Кызылдың эът комбинаты” ААН биске ерелиг чүве деп кээп турар

Эът болгаш эът продуктулары көвүдээн. “Кызылдың хлеб комбинаты” ААН, “Макарон улетпүр” КБ, “Кызылдың пиво заводу” КБ, “Кызылдың эът комбинаты” КУБ, Хереглекчилер эвилелиниң улетпүр комбинаты бүдүрүлгө хемчээлдерин өстүрген.

**ТР-ниң Чазак
Отчедундан.**

кижилер тыптып турары элдептиг. Ынчалза-даа олар ол дугайын судка бербейн турар, чүге дизе хуужудулга үезинде бак байдалын көргүскен хире. Оларның “караңгы” кажарлаашкынын “чырыдыптар” болза, ыдып каарлар. Бүдүрүлгени национализаастааны үезинде болган. Оон башка күштүг бүдүрүлгеге чаңгыс-даа тууйбу артпас хире апарган турган.

Бо бүдүрүлгө чери эки ажылдап эгелээн соонда, кризистен чайлаар, чүгле Тываны эвес, чоогунда девискээрлерни хандырап апаар. Моолдун кожа-хелбээ аймактарынче ону үндүр, оон туржук Иркутск, Якутск болгаш оон-даа ырадыр садып-саарып болур. Перспектива улуг.
А.ХОМУШКУ.

Сөөлгү шакта

Делегейниң экономиктиг шуулганы бо чылын Давоста эвес, а Нью-Йоркта ажыттынган. РФ-тин Чазак Даргазы М.Касьянов оң ажылынга киржип, ында чеде берген. М.Касьянов шуулган бүдүүзүнде АКШ-тың президентизи Джордж Буш болгаш оң администрациязының удуртукчулары-биле ужурашкан. Шуулганга чүве чугаалаан.

Россияның Президентизи В.Путин камгалал сайды Сергей Иванов-биле чугаа-

лашкаш, шериг реформазында байдалды тодаргайлаан.

Президент В.Путин “Дайын байдальның дугайында” Федералдыг Хоойлуга ат салган. Оон соонда даштыкы чурттарның Россияда бүрүн эргелиг элчиннери-биле чугаалашкан.

Японияның Чазаа АКШ-тын удуртукчулары-биле делегейде биологтуг чепсекти узуткаарының айтырыгын кады шийтпирлээрин сүмелешкен.

Эрткен чылын РФ-тин Күрүне Думазының хүлээп алганы, Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң бадыйлааны Күш-ажыл кодекзинге Президент В.Путин ат салган.

Күрүнениң “Тыва” телерадио компаниязының корреспондентизи Андрей Чымба ТВЦ каналдың “Девискээрлер. Дорт чугаа” деп дамчыдылганына январь 31-де киришкеш, оон башкарыкчызы Надежда Филиппованың Тыва дугайында хей санныг айтырыгларына тодаргай харьыны берген. Андрей Чымба төрөөн Тыванының чараш бойдузун, чонунун чаңчыларын, бойдус камгалал

ажылдарын илдиш чокка чугаалап берген. Ам каш хонгаш үнер Чаа чыл — Шагаа байырлалының, кызыгаар айтырыгларының талазы-биле сюжеттерни көргүскен. Эр хей, Андрей! Ажылың ам-даа бүдүнгүр, оруун ажык болзун!

Чогаалчы, сатирик М.Жванецкийниң чоокта чаа былааткан машиназы Осетин Республикада “аалдап” чеде бергени билдинген. Улуг өртектиг машинаны ээзинге эгидериниң айтырыгын шийтпирлеп турар.

**(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).**